

**De ruimtelijke
ontwikkeling van
Harderwijk tot ca. 1560**



Vincent van Helvoort

De ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk tot ca. 1560

Een reconstructie van de totstandkoming en de groei van de Middeleeuwse binnenstad van Harderwijk.



Universiteit Utrecht

Studentgegevens:

Vincent van Helvoort
Rutgerskamp 45
3853 ES Ermelo
Nederland

Master Kunstgeschiedenis,
specialisatie 'Architectuurgeschiedenis & Monumentenzorg'

Cursuscode | GKMV08008 – Kun-Thesis
Studentnr. | 4084772
Studentmail | v.vanhelvoort@students.uu.nl
Tel. nr. | +31 (6) 43 88 75 64
Datum | 18 mei 2015

Universiteitgegevens:

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen
Drift 6
3512 BS Utrecht
Nederland

Universitair docent:

dr. M. (Merlijn) Hurx

Woord vooraf

Als ik denk aan Harderwijk, staan mij verschillende zaken bij; het Dolfinarium met haar ellenlange rijen toeristen – luchtig gekleed en met een camera om de nek – die hun kinderen een leuke dag willen bezorgen; de zachte bries die op een warme zomerdag via de Vischpoort onder de bomen op de Vischmarkt een lichte verkoeling biedt aan iedereen die zich daar begeeft; het gelach en geklets van mensen wanneer zij in de winter op de ijsbaan voor het Stadhuis op de Markt schaatsen; het geklapper van zeilen, veroorzaakt door enkele windsurfers die soms vlak langs de oevers van de Harderwijkse boulevard op het Wolderwijd scheren en tot slot ook het gebrul van tientallen motorfietsen, die op een willekeurige zomerdag de Strandboulevard West op draaien en hun verchromde machines al paraderend aan de talloze dagrecreanten aldaar tentoonstellen. Dit bruisende stadje aan de voormalige Zuiderzee, uitgegroeid van stokvisstad tot dolfinjstad, is mijn geboorteplaats.

Behalve de fijne herinneringen aan de stad, wekt Harderwijk mijn bijzondere interesse sinds ik de opleiding ‘Architectuurgeschiedenis & Monumentenzorg’ volg aan de Universiteit Utrecht. Het rijke verleden van de stad is nog op veel locaties terug te zien, zoals op de Vischmarkt en in de talloze monumenten tellende Hoogstraat. Het typische stratenpatroon, de verscheidene pleinen, grote verscheidenheid aan architectuur en ook de aanwezigheid van een – voor een stad van deze omvang – grote en zeer rijkelijk versierde stadskerk zette mij meer dan eens aan het denken over de totstandkoming van deze stad. Hoe kan een dergelijke stadsplattegrond de tand des tijds doorstaan, en in de moderne, eenentwintigste-eeuwse maatschappij nog zo goed functioneren als in de Middeleeuwen?

Voor het schrijven van deze thesis wil ik enkele mensen in het bijzonder bedanken. Allereerst wil ik graag mijn universitair docent, dr. Merlijn Hurx, bedanken voor het begeleiden van en meedenken met mijn onderzoek. Mijn dank gaat tevens uit naar dhr. Henk Hovenkamp, voormalig streekarchivaris van Harderwijk. Met behulp van zijn zeer omvangrijke verzameling gedigitaliseerde en getranscribeerde – en daarmee voor mij leesbare – documenten uit de Harderwijkse archieven, en tevens zijn documentatie van verscheidene recente archeologische opgravingen in de stad, was het onder meer mogelijk om diepgang en vernieuwing in de kennis over de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk te verkrijgen.

Ik wens de lezer veel leesplezier toe.

Inhoudsopgave

1. Introductie 7

Onderzoeksvraag 12

Historiografie van de ruimtelijke groei van Harderwijk 13

Bronmateriaal Harderwijk en onderzoek naar stadswording 22

Onderzoeksmethode 27

Periodisering en afbakening 29

Hypothese 30

2. Case study Harderwijk 31

Het ontstaan van het pre-stedelijke Harderwijk 31

De dertiende eeuw: Herderewich wordt stad 41

Machtssferen in een opkomende handelsstad 42

Baksteen zaalbouw 43

Broeders van de Franciscaner Bedelorde vestigen zich in de stad 48

De ruimtelijke vorm van het laat dertiende-eeuwse Harderwijk 51

De veertiende eeuw: welvaart door de handel in de Hanze 53

Ambachten in de stad 56

Handelsgebied: kernen voor de import en export van goederen 58

Bewoning door de stad verspreid 59

Kerkelijke gebouwen 60

De vijftiende eeuw: bouw golf van kerkelijke instanties 63

De stadsmuur aan de zeezijde: de contouren van Harderwijk 65

Stagnatie van de ruimtelijke ontwikkeling 70

De zestiende eeuw: de wederopbouw van Harderwijk 73

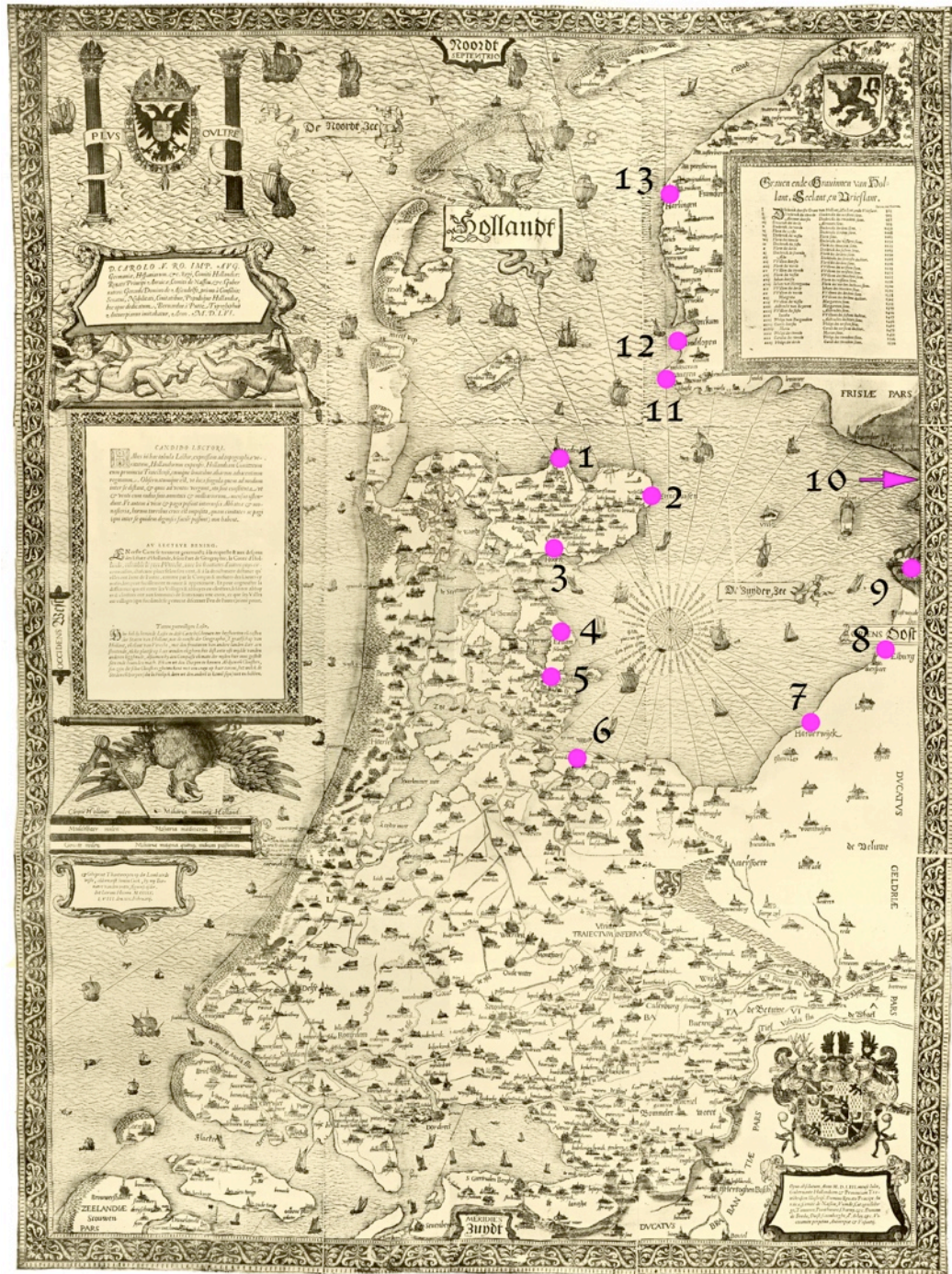
3. Samenvatting en conclusie 77

4. Bibliografie 83

5. Lijst van afbeeldingen 89

6. Bijlage I 93

Fig. 1. Jacob van Deventer, *De kaarten van de Nederlandsche Provinciën*, 1558. Op de kaart van Van Deventer zijn de vergeleken Zuiderzesteden weergegeven met respectievelijk:
 1. Medemblik; 2. Enkhuizen;
 3. Hoorn; 4. Edam; 5. Monnickendam; 6. Muiden;
 7. Harderwijk; 8. Elburg; 9. Kampen; 10. Genemuiden;
 11. Stavoren; 12. Hindeloopen en 13. Harlingen.



Introductie

In de dertiende eeuw waren de Lage Landen erg verstedelijkt in vergelijking met de rest van Europa. Met name grote, internationale handelsplaatsen als Utrecht, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch en Deventer domineerden het stedelijke landschap, hoewel ook kleinere, regionale plaatsen zoals Lochem, Hoorn, Eindhoven en Harderwijk het Nederlandse landschap in de dertiende en veertiende eeuw langzaam verstedelijkten. Onder andere deze plaatsen maakten deel uit van de vroegste stedelijke ontwikkeling in het huidige Nederland.¹ Het doorgemaakte verstedelijkingsproces is meer dan eens het onderwerp van studie geweest, waarbij in vergelijking met onderzoek naar demografische, economische en politieke ontwikkelingen, de studies naar stadswording doorgaans zijn toegespitst op de ontwikkeling van de stadsmorfologie en de totstandkoming ervan. Resultaten uit deze studies laten algemene tendensen en patronen zien in het stadswordingsproces, en verklaren daarmee in enkele gevallen hoe en waarom een stedelijke vorm is ontstaan. Deze studies zijn tot nu toe hoofdzakelijk gericht op de ‘grote’ steden in het voormalige graafschap Holland, zoals Den Haag, Rotterdam, Delft, Leiden, Amsterdam en Haarlem. Tot op heden hebben echter weinig historici geprobeerd om de ruimtelijke ontwikkeling van nederzettingen gesitueerd aan de voormalige Zuiderzee – waar vanaf nu wordt gerefereerd aan Zuiderzeesteden – te onderzoeken en in kaart te brengen, waarin *case studies* naar Hoorn, Enkhuizen en Elburg slechts de uitzonderingen vormen. Waarschijnlijk is de geringe betekenis van deze – tegenwoordig kleine – steden voor de stadswording in Nederland een oorzaak, hoewel Zuiderzeesteden in de late Middeleeuwen een snelle ruimtelijke ontwikkeling doormaakten tot relatief grote steden. De handel die werd gedreven in de Noord-Duitse Hanze droeg hier aan bij. Een Zuiderzeestad onderscheidt zich in deze context van een ‘Zuiderzeedorp’ op het gebied van de omvang van de plaats, een voornamelijk niet-agrarische bestaanswijze, een versterking van de stad door muren en/of wallen en ook door de aanwezigheid van een verdichte stadskern in ten minste één gebied van de nederzetting.² Plaatsen die daarmee als Zuiderzeestad kunnen worden getypeerd zijn Medemblik, Enkhuizen, Hoorn, Edam, Monnickendam, Muiden, Harderwijk, Elburg, Kampen, Genemuiden, Hindeloopen, Stavoren en Harlingen (fig. 1).³ Harderwijk valt echter in het bijzonder op.

¹ R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen, 12de - 13de eeuw*, Zutphen 2002, pp. 9-10.

² H. Renes, ‘De stad in het landschap’, in: *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, p. 15.

³ In deze selectie Zuiderzeesteden is ervoor gekozen om Amsterdam buiten beschouwing te laten. De stad maakte zowel eerder alsook op grotere schaal haar stadswordingsproces door, en was ten opzichte van de hier beschreven Zuiderzeesteden al in de vijftiende eeuw grootschaliger en welvarender. De ruimtelijke ontwikkeling van de stad is hiermee te divers ten opzichte van de beschreven selectie Zuiderzeesteden.

Fig. 2. Jacob van Deventer, *Stadsplattegronden*, circa 1560. Weergegeven zijn (van links naar rechts, en van boven naar beneden): Edam, Elburg, Enkhuizen, Genemuiden, Harderwijk en Harlingen. De stadsplattegronden van Van Deventer zijn in Bijlage I vergroot te vinden.

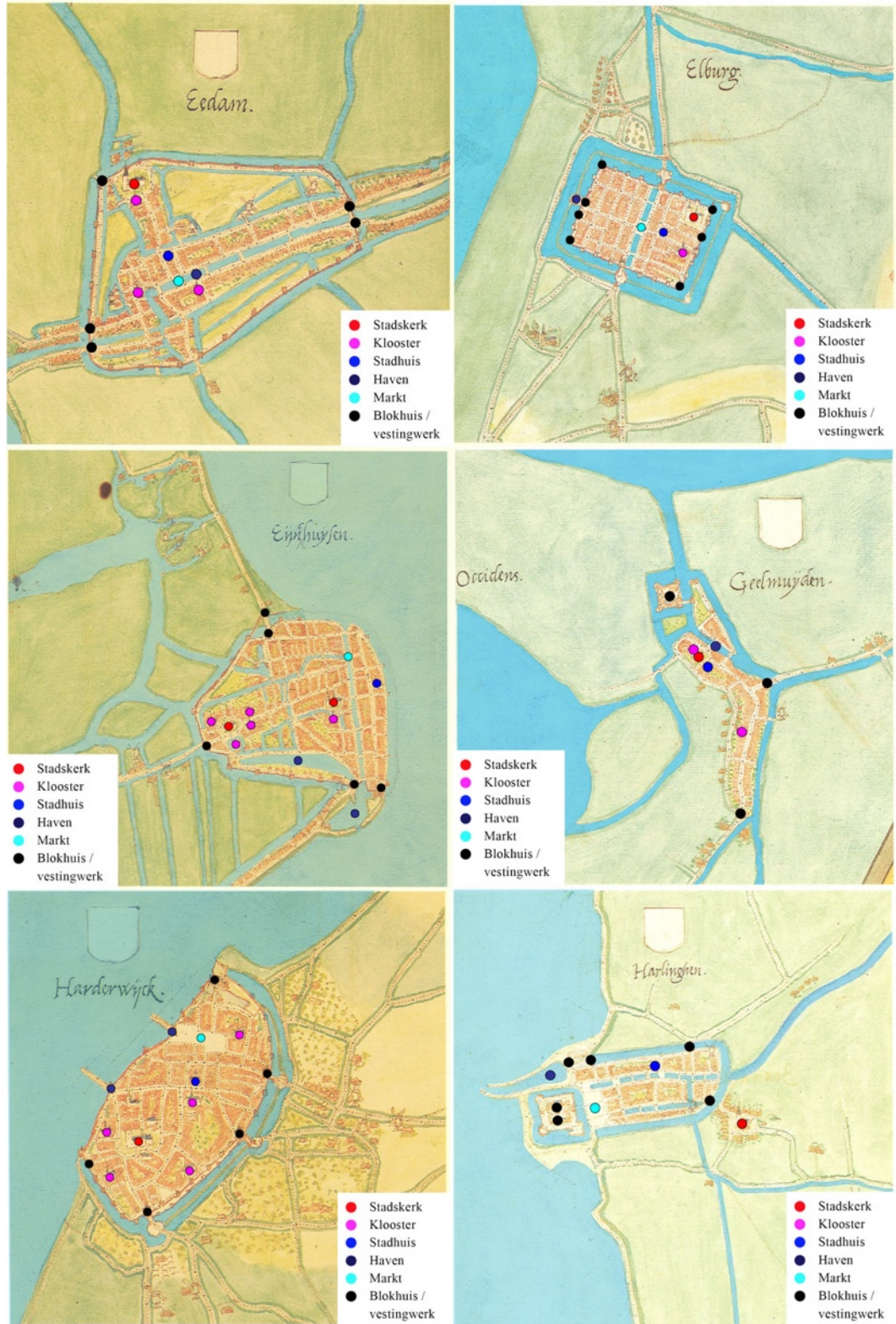
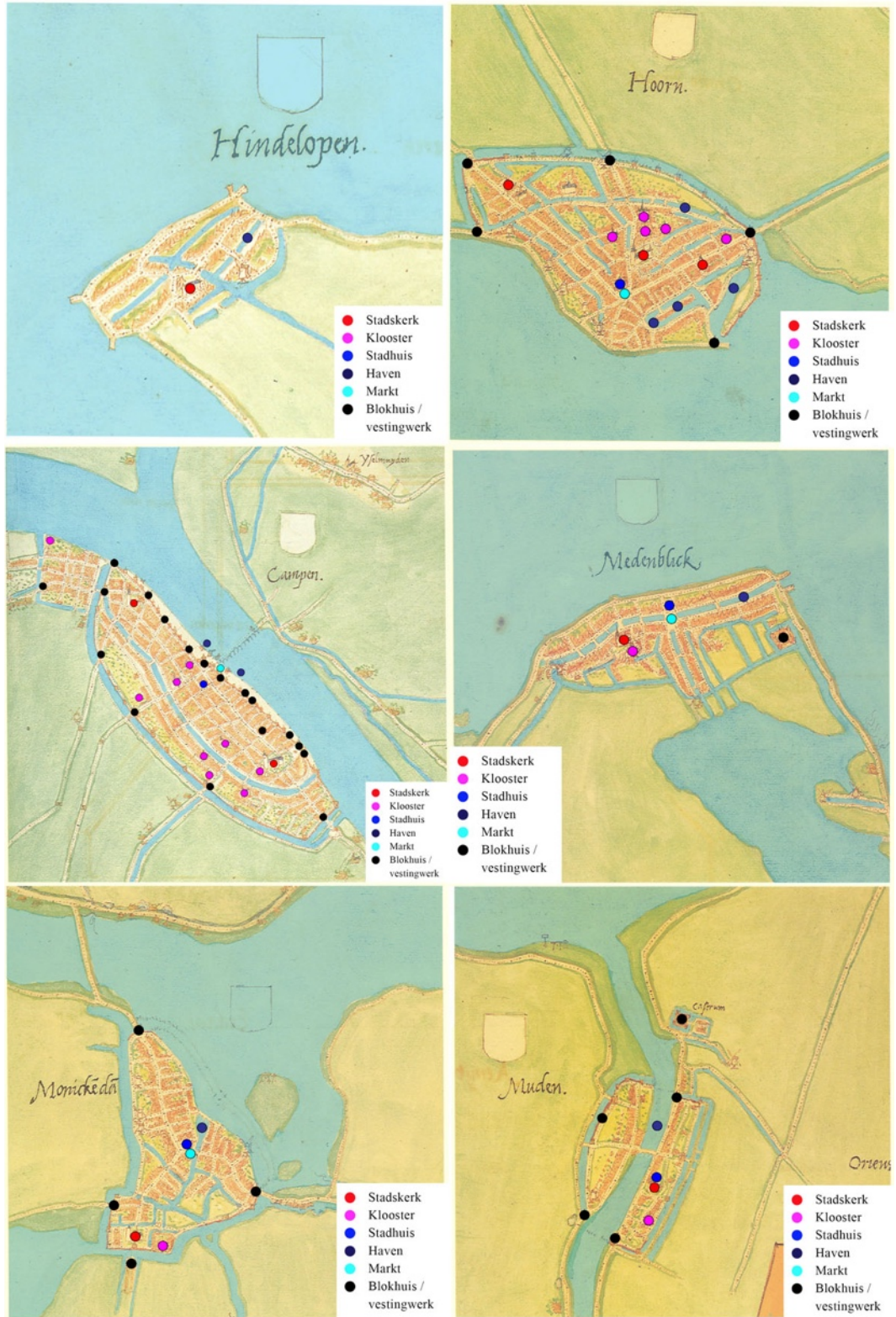


Fig. 3. Jacob van Deventer, *Stadsplattegronden*, circa 1560. Weergegeven zijn (van links naar rechts, en van boven naar beneden): Hindeloopen, Hoorn, Kampen, Medemblik, Monnickendam en Muiden. De stadsplattegronden van Van Deventer zijn in Bijlage I vergroot terug te vinden, evenals de plattegrond van Stavoren.



Bij een vergelijking van de plattegronden van deze steden, vervaardigd door Jacob van Deventer (1505 – † 1575) in circa 1560, kan worden opgemerkt dat de stadsmorfologie van de afzonderlijke steden veel overeenkomsten hebben (fig. 2 & 3, en zie bijlage I voor vergrootte stadsplattegronden).⁴ Alle steden beschikken bijvoorbeeld over een haven, zijn tot in de stad toegankelijk via het water en hebben een vergelijkbaar stratenpatroon. Bij het betrekken van Harderwijk in deze vergelijking valt echter op dat de stad op meerdere aspecten afwijkt ten opzichte van andere Zuiderzeesteden (bijlage 1.7).⁵ In de eerste plaats kenmerkt het stratenpatroon van onder andere Medemblik, Enkhuizen, Hoorn, Elburg, Kampen en Harlingen zich door het seriematig aangelegde *grid* waarin de bebouwing is opgenomen. De verkaveling in deze steden duidt in dit opzicht op een planmatige aanleg van de stad in tegenstelling tot een meer ‘organische’ groei.⁶ In Harderwijk valt op dat slechts drie kavels, centraal gelegen in de stad, passen bij de vorm van een seriematig aangelegd *grid*, terwijl in het grootste deel van de stad orde en structuur lijken te ontbreken in het stratenpatroon. De kavels verschillen van grootte en vorm, en lijken daarmee relatief willekeurig tot stand te zijn gekomen. Genemuiden, Medemblik en Monnickendam, met hun moeilijk definieerbare stadsvorm, beschikken binnen hun ‘vormloze’ contouren bijvoorbeeld wel degelijk over een seriematig aangelegde verkaveling van vergelijkbare grootte. Behalve het stratenpatroon valt Harderwijk ook op vanwege het ontbreken van een haven in de stad. Sommige, kleinere Zuiderzeesteden zoals Medemblik en Hindeloopen, beschikten wel over een daadwerkelijke haven. Het voordeel hiervan was dat schepen aangemeerd konden blijven in de stad bij onbestendig weer, zonder dat hierbij schade werd aangericht aan de schepen of de haven. Ook Enkhuizen en Hoorn, die wat betreft hun omvang meer lijken op Harderwijk, beschikten beide over een aangelegde haven. Harderwijk deed het ‘slechts’ met twee houten steigerbruggen buiten de stadsommuring. De steigerbruggen lagen hiermee in het open water van de Zuiderzee. Schepen konden zo weliswaar aanmeren bij Harderwijk, maar de mogelijkheid om aan de steigerbruggen aangemeerd te blijven met stormachtig weer was waarschijnlijk niet mogelijk. Immers, een schip kon bij ruig water tegen de stadsmuren worden gedrukt. Behalve de afwezigheid van een haven valt juist de aanwezigheid van een riant marktplein in Harderwijk op. De grootte is opvallend ten opzichte van marktpleinen in andere Zuiderzeesteden – waar deze soms zelfs *überhaupt* lijken te ontbreken. Het marktplein in Harderwijk is hierbij gesitueerd nabij een klooster, en enkele straten verwijderd van het stadhuis. Dit in tegenstelling tot de marktpleinen in

⁴ P.C.J. van der Krogt (red.) e.a., *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

⁵ J. van Hell, ‘Harderwijk’, in: Van der Krogt (red.) 1992 (zie noot).

⁶ R. Rutte en J.E. Abrahamse, *Atlas van de verstedelijking in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014, pp. 181-185.

Hoorn, Medemblik, Monnickendam en Edam, die direct voor het stadhuis waren gelegen. Tot slot valt de situering van Harderwijk op ten opzichte van andere Zuiderzeesteden, met betrekking tot de dijkwegen rondom de nederzetting. Bij Harderwijk lijken deze wegen te zijn doorbroken voor de aanleg van de stad. Bij vrijwel alle andere Zuiderzeesteden kan worden opgemerkt dat de omliggende dijkwegen in belangrijke mate de stedenbouwkundige onderlegger voor de stad vormden. Dit is bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar in Elburg, Kampen, Monnickendam en Hoorn. De dijkwegen voeren vrijwel rechtstreeks de stadsplattegrond in, en zijn in dit opzicht de voornaamste ontsluitingswegen in de stad. In Kampen steekt de hoofdweg zelfs de IJssel over via een brug, en de contouren van Medemblik zijn gevormd door de dijkweg die volledig om de stad doorvoert. In Harderwijk zijn de wegen vanuit het noorden en zuiden abrupt onderbroken. De stedenbouwkundige onderlegger lijkt nergens in relatie te staan met de wegen in het gebied.

Met betrekking tot de verschillen in de stadsmorfologie van Harderwijk ten opzichte van andere Zuiderzeesteden is het aannemelijk dat Harderwijk een ruimtelijke ontwikkeling heeft doorgemaakt die enigszins afwijkt van de overige Zuiderzeesteden. Behalve de zojuist beschreven verschillen, is een van de overeenkomsten van Harderwijk met andere Zuiderzeesteden dat de visserij tot de zestiende eeuw als een van de voornaamste bronnen van inkomsten fungeerde.⁷ Zuiderzeesteden voorzagen de bevolking van vis, die direct aan de kust werd verhandeld voor eigen consumptie, of – nadat de vis was gedroogd, gerookt of in zout houdbaar werd gehouden – naar het achterland werd vervoerd voor de handel aldaar. Harderwijk was behalve de visserij echter ook reeds vroeg actief in het Hanzeverbond. De stad dreef handel met onder meer Duitsland, Engeland en het huidige Scandinavië, en kreeg al in 1316 het privilege om een kleine handelsnederzetting, een zogenaamde *vitte*, te stichten in het Scandinavische Skanor.⁸ Hier verhandelde handelaren uit de stad onder meer wol, laken en zout. Elburg, Kampen en Stavoren behoorden ook al vroeg tot de Noord-Duitse Hanze, en dienden hiermee net als Harderwijk eveneens een bovenregionaal belang. Harderwijk kan dus niet zomaar worden getypeerd als een willekeurige vissersstad aan de Zuiderzee, en past met betrekking tot de bestaanswijze goed in de zojuist genoemde Hanzesteden.

De directe verbinding met het water en de overzeese contacten maakte de stad ook voor de graven van Gelre een belangrijke locatie in hun tussen het Over- en Nedersticht gesitueerde graafschap van Gelre. Dit blijkt uit het feit dat Harderwijk zich onderscheidt van bijvoorbeeld een stad als Kampen: Harderwijk was een stad die sinds de

7 J. Weststrate, *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560*, Hilversum 2008, pp. 26-29.

8 Weststrate 2008 (zie noot 7), pp. 30-31.

Middeleeuwen niet in de nabije omgeving grensde aan een internationale rivier. De IJssel was immers op circa 35 kilometer van de stad verwijderd. De economische bloei die Harderwijk doormaakte is voor een – voor Middeleeuwse begrippen – nogal ontoegankelijke handelsstad, opmerkelijk.⁹

Waar andere steden in het Middeleeuwse graafschap Holland, uitvoerig zijn onderzocht is over de politieke positie van Harderwijk in Gelre, de positionering in het landschap, de ruimtelijke structuur van de stad en de ruimtelijke ontwikkeling die de stad doormaakte weinig literatuur voorhanden. In de bescheiden hoeveelheid literatuur die wel over de stad is geschreven, is de algemene aanname onder de auteurs dat de stad tussen het eind van de dertiende eeuw en gedurende de veertiende eeuw aanzienlijk is uitgebreid, grotendeels dankzij de handel in de Hanze. De relatie tussen de economische bloei in Harderwijk en de ruimtelijke ontwikkeling van de stad in deze periode is hierbij in alle gevallen slechts summier behandeld in de publicaties, waarbij toelichting over de totstandkoming van de ruimtelijke vorm van Harderwijk ontbreekt.¹⁰ Behalve het gebrek aan toelichting blijkt ook een deel van de literatuur inmiddels achterhaald. Aan de hand van recente, archeologische vondsten kan de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in een nieuw daglicht worden geplaatst.

Onderzoeksvraag

Over de vroegste stedelijke ontwikkeling van de Zuiderzeestad Harderwijk is zoals gezegd weinig bekend. De stad is voor Middeleeuwse begrippen tot het begin van de zestiende eeuw snel uitgebreid, waarbij Harderwijk een bovenregionale, economische positie binnen zowel de Hanze als het graafschap Gelre innam. Over enerzijds de demografische, economische en politieke ontwikkelingen, en anderzijds over de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk, is tot op heden weinig geschreven. Ook is nog niet eerder gepoogd om de relatie tussen deze ontwikkelingen met elkaar in verband te brengen. In deze studie wordt dan ook getracht antwoord te geven op de vraag hoe Harderwijk tot circa 1560 ruimtelijk is ontwikkeld binnen de Middeleeuwse stadsommuring.

Om deze studie zo helder en gestructureerd mogelijk op te bouwen, zijn enkele deelvragen geformuleerd die helpen bij het beantwoorden van de vraagstelling. Vanwege de aard van de hoofdvraag zijn de paragrafen daarmee op chronologische wijze opgebouwd, maar wordt per paragraaf ook de ruimtelijke ontwikkeling van de stad zo

⁹ Veel nederzettingen in de Lage Landen waren in de vroege Middeleeuwen afhankelijk van regionale en internationale handel om te kunnen uitgroeien tot stad. Het agrarische karakter van de nederzetting verdween geleidelijk naarmate meer ambachten, import en export aanwezig waren. Hiervoor was een goede bereikbaarheid essentieel, waarbij de bereikbaarheid via waterwegen verreweg de meeste mogelijkheden bood. Weststrate 2008 (zie noot 7), pp. 26-28.

¹⁰ Zie onder andere Rutte 2002, p. 93, Rutte & Abrahamse 2014, p. 181 en J. van Hell 1998, p. 16.

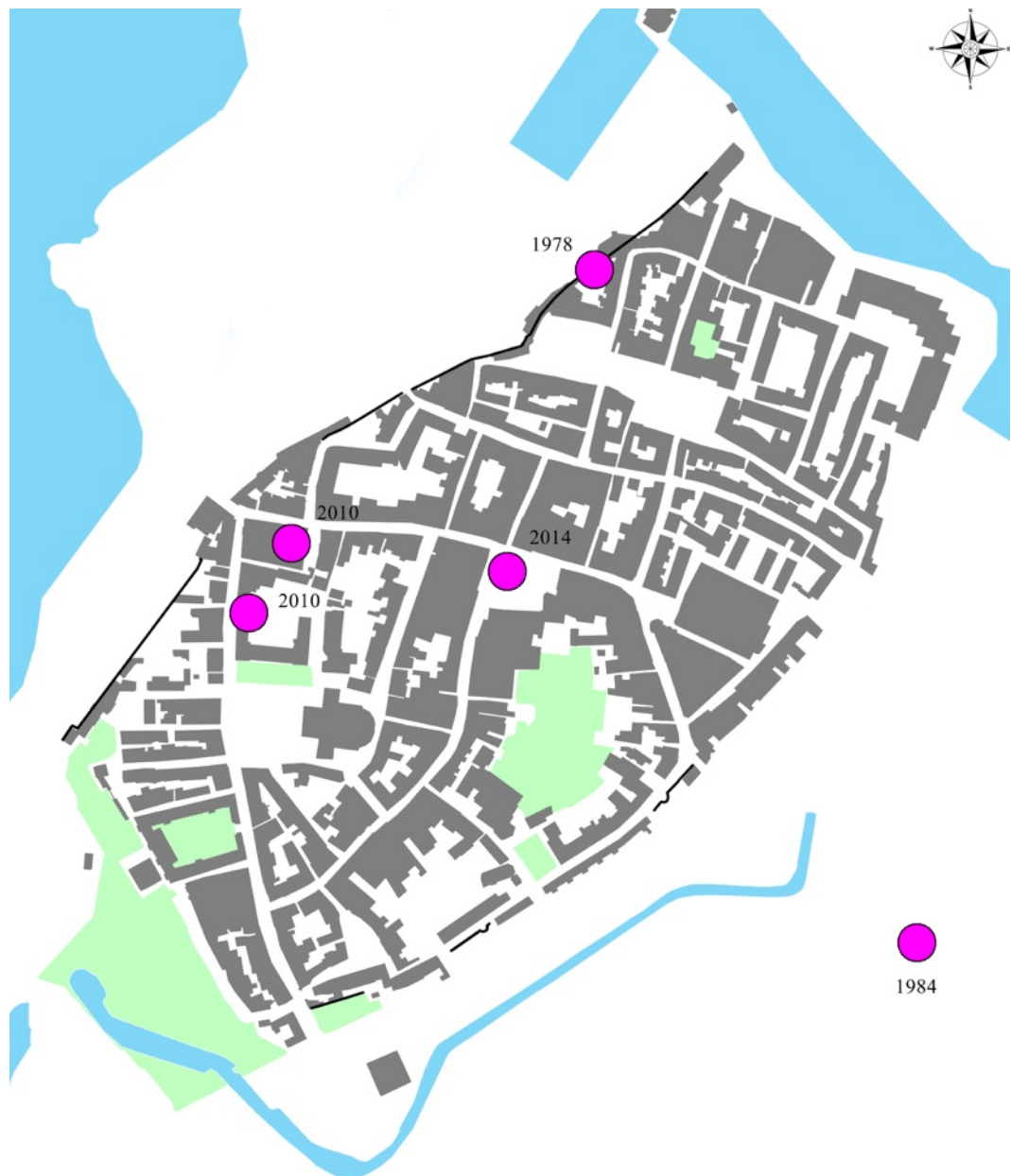
nodig thematisch behandeld. In de eerste paragraaf van de *case study* zal het ontstaan van de pre-stedelijke nederzetting worden behandeld. In veel Nederlandse steden is de pre-stedelijke nederzetting ontstaan op een natuurlijke verhoging in het landschap, zoals een dekzandrug, een kreekrug of een terp. Met name nederzettingen die waren gesitueerd in een gebied dat rijk was aan water ontstonden op een dergelijke verhoging in het landschap. Waarom Harderwijk juist op deze plek is ontstaan, kan deels beïnvloed zijn door de ondergrond van de stad. Om het ontstaan van de pre-stedelijke nederzetting bij Harderwijk te begrijpen, en hiermee de verdere groei van de stad mogelijk te verklaren, is met deze paragraaf gestart. In de volgende paragraaf wordt de vroegste ruimtelijke ontwikkeling van de stad, in de dertiende eeuw, toegelicht. De machtspolitiek van de graaf van Gelre en de invloed van het bisdom Utrecht speelden hierbij in de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk een rol. In de hierop volgende paragraaf zijn de situatie van Harderwijk in de Hanze, alsmede de situatie in het graafschap Gelre behandeld. Harderwijk was ten minste voor 1285 – ongeveer vijftig jaar na het verkrijgen van haar stadsrechten – al nauw betrokken in het Hanzeverbond. De welvaart van de stad ten gevolge van de voorspoedige handel was van invloed op de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk. Ook zal in deze paragraaf de positie van de stad in het Hanzeverbond worden behandeld, alvorens dit in verband te kunnen brengen met de ruimtelijke groei die de stad doormaakte in de veertiende eeuw. De ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk tot circa 1560 zal in de hierop volgende paragrafen verder worden behandeld, waarbij de stedelijke groei in het noorden en het zuiden van de stad wordt behandeld.

In deze studie is gepoogd om de ruimtelijke structuur van de vroegste, stedelijke vorm te reconstrueren, en de verdere ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk tot circa 1560 inzichtelijk te maken. Aan de hand van kaarten die zijn gebaseerd op de stadsplattegrond van Van Deventer is de ruimtelijke groei hiermee per eeuw geïllustreerd.

Historiografie van de ruimtelijke groei van Harderwijk

Zoals in de introductie reeds is toegelicht, is naar de stadswording in Nederland sinds enkele decennia veel onderzoek gedaan. Literatuur met betrekking tot dit ontwerp omvat *case studies* van de ruimtelijke groei van specifieke steden, maar ook synthesestudies naar stadswording in Nederland, al dan niet toegespitst op een groepering steden met gemeenschappelijke kenmerken. De ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk is slechts in drie publicaties over de stad zijdelings aangehaald. Diepgang over de totstandkoming van de stedelijke vorm ontbreekt hierbij in alle publicaties. Vanwege het gebrek aan zowel secundaire literatuur over de geschiedenis van Harderwijk, maar hoofdzakelijk het gebrek aan archeologische opgravingen, is tot op heden het model van de ruimtelijke

Fig. 4. Schematisering van de bebouwing van Harderwijk op basis van de kadastrale kaart anno 2014. Op deze kaart zijn enkele opgravingslocaties binnen de stadsommuring van Harderwijk aangegeven. Feenstra documenteerde hierbij de archeologische onderzoeken in 1978 (nabij de Vischpoort) en 1984 (buiten de stadsommuring). Deze data zijn eveneens de jaren waarin de onderzoeken zijn gepubliceerd.



ontwikkeling ongewijzigd gebleven. Recente, archeologische vondsten plaatsen de reeds bestaande theorieën over de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk echter in een ander daglicht, en tonen deels aan dat de bestaande modellen toe zijn aan een herziening.

Auteur E.J. Feenstra documenteerde in de bijdrage ‘Archeologische waarnemingen in Oud Harderwijk’ uit de bundel *Westerheem* 29 een opgraving nabij de Harderwijkse Vischpoort in 1978 (fig. 4).¹¹ Hiermee publiceerde Feenstra het eerste artikel waarin enkele hypothesen over de totstandkoming van Harderwijk zijn uiteengezet. Bij de opgraving zijn onder meer restanten aangetroffen van akkers, putten, paalgaten en kleding, vrijwel allemaal daterend uit de twaalfde tot de late veertiende eeuw.¹² Behalve het documenteren van de vondsten poogde Feenstra een verband te leggen met de totstandkoming van een pre-stedelijke nederzetting bij Harderwijk. Hij suggereerde bijvoorbeeld dat het Agnietenklooster buiten een dertiende-eeuwse stadsomwalling was gesitueerd tot in de tweede kwart van de vijftiende eeuw.¹³ Of er *überhaupt* sprake was van een dertiende-eeuwse stadsmuur in Harderwijk is door Feenstra echter niet toegelicht. De twee argumenten die hij geeft voor deze dertiende-eeuwse stadsmuur is dat veel Nederlandse kloosters buiten de stadsmuur waren gesitueerd, en dat specifiek in Harderwijk de knik tussen de stadsmuur aan de zeezijde en de Vischpoort het verloop van een oude muur laten zien (fig. 5).¹⁴ Op een luchtfoto wordt door Feenstra aangegeven dat de muur logischerwijs over de Vischmarkt doorgetrokken kan worden voor het klooster langs, en dat het aannemelijk is dat dit de begrenzing van de dertiende eeuwse stad was.¹⁵ Vanwege de eerste vermelding van de Vischpoort in 1435 vermoed Feenstra daarnaast dat de stad ten noorden van de Vischmarkt pas in deze tijd is ontstaan, en is ommuurd.¹⁶

Feenstra’s theorie over de stadsontwikkeling van Harderwijk berust vrijwel volledig op veronderstellingen. Zijn hypothese over de ruimtelijke ontwikkeling is louter gebaseerd op de archeologische opgraving nabij de Vischpoort, waarbij Feenstra bijvoorbeeld ook primair archiefmateriaal, zoals stadsrekeningen, voor zijn hypothese niet heeft geraadpleegd. Hoewel de archeologische waarnemingen van Feenstra nauwkeurig en geïllustreerd zijn beschreven in zijn artikel, zijn de argumenten die hij geeft voor de ruimtelijke ontwikkeling van dit stadsdeel speculatief, en bovendien niet onderbouwd.

11 E.J. Feenstra, ‘Archeologische waarnemingen in Oud Harderwijk’, in: *Westerheem* 29 (1978), Harderwijk 1978, pp. 282-303.

12 Feenstra 1978 (zie noot 11), pp. 297-298.

13 Feenstra 1978 (zie noot 11), p. 301.

14 Feenstra 1978 (zie noot 11), p. 301.

15 Feenstra 1978 (zie noot 11), p. 301.

16 Feenstra 1978 (zie noot 111), p. 301.

Fig. 5.1. Op een luchtfoto van Harderwijk is de knik tussen de stadsmuur en de Vischpoort zichtbaar. De rode stippellijn refereert hierbij aan de lijn die Feenstra aanhoudt in zijn hypothese. De blauwe stippellijn toont de contouren van de Vischpoort en de stadsmuur richting het noorden. Het voormalige Agnietenklooster is hierbij gesitueerd ten noorden van de rode stippellijn.

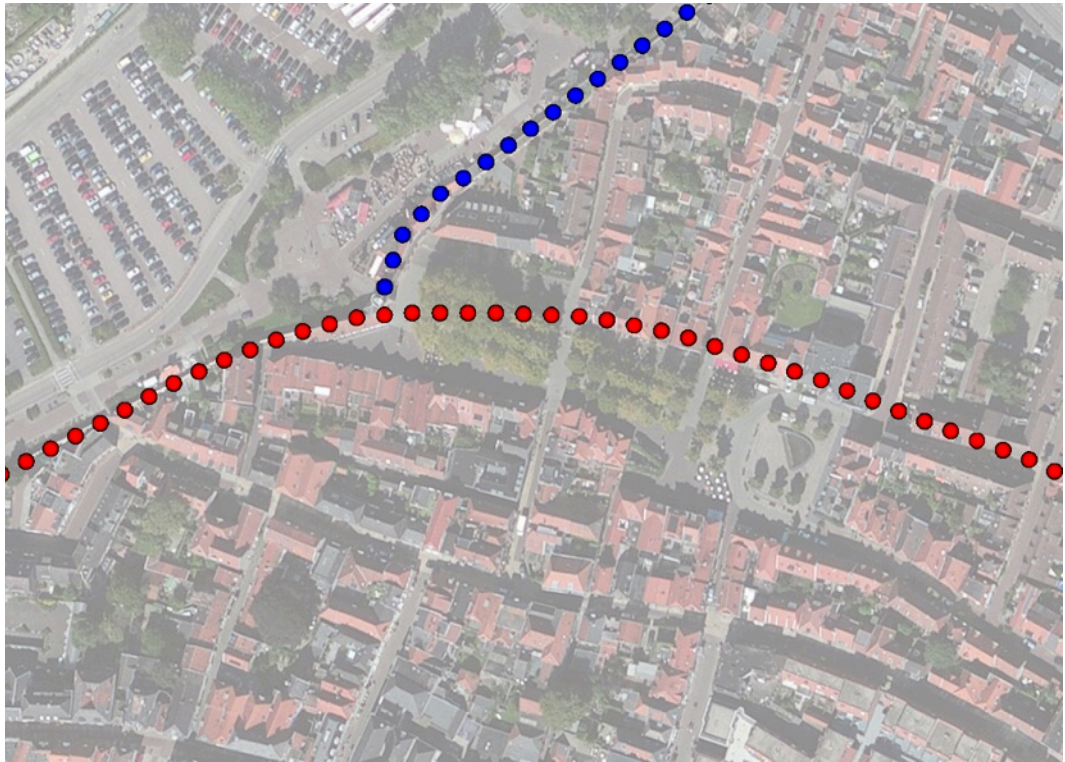


Fig. 5.2. Op de schematische weergave van de stad is eveneens de knik tussen de stadsmuur en de Vischpoort goed zichtbaar. De Vischpoort is hierbij niet exact in het midden van de Vischmarkt gepositioneerd.





Feenstra publiceerde in 1984 eveneens de vondsten van een opgraving, uitgevoerd net buiten de stadsommuring (minimap en fig. 4). In het artikel ‘Het ontstaan van Harderwijk’ uit de bundel *Westerheem* 33 stelt Feenstra enkele conclusies bij ten opzichte van zijn eerste conclusie over het ontstaan van Harderwijk uit *Westerheem* 29.¹⁷ In tegenstelling tot de opgraving uit 1978, waar Feenstra weinig zegt over het pre-stedelijke Harderwijk, tracht hij dit juist door zijn vondsten buiten de stad te verklaren. Zo beschrijft Feenstra onder meer de vondst van een natuurlijke beekloop, de *Sypel*, ten oosten van de Luttekepoort, en een zandrichel als uitloper van een dekzandrug die in het gebied tussen respectievelijk de Grotepoortstraat, Hoogstraat, Luttekepoortstraat, Wolleweverstraat en de Bruggestraat is ontdekt (minimap).¹⁸ Feenstra brengt de vondsten met elkaar in verband, en suggereert dat de *Sypel* de zuidelijke begrenzing van de zandrichel is, die door de Luttekepoortstraat, Wolleweverstraat en de Bruggestraat richting de Zuiderzee voerde.¹⁹ Tijdens opgravingen in 2008 en 2014 is echter aangetoond dat zowel in de Bruggestraat als in de Wolleweverstraat nergens sporen zijn gevonden van een watervoerende beek.²⁰



Feenstra heeft bij de opgraving in 1984 buiten de stadsmuren ook restanten gevonden van een vermoedelijke kapel. De vondst betrof een twintigtal montantstenen en ruim 95 kilogram glas daterend uit de late veertiende eeuw.²¹ Feenstra brengt de vondst in verband met de in 1250 vermelde kerk van Selhorst: een kapel van de hof van het kapittel van Sint Marie uit Utrecht.²² Feenstra licht toe dat het aannemelijk is dat er een kapel ter plaatse van de kerk van Selhorst was in het pre-stedelijke Harderwijk, omdat bewoners van de nederzetting anders waren aangewezen op de kerk in Ermelo, zo’n zeven kilometer ten zuiden van Harderwijk.²³ Feenstra meldt overigens bij deze aanname dat hij dit op niks kan baseren, en dat een pre-stedelijke kapel in Harderwijk een logisch gevolg is van de kerk van Selhorst.²⁴ Ondanks dat niet alle uitspraken van Feenstra even goed zijn gefundeerd, baseerde hij zijn laatste hypothese op archeologische vondsten die in belangrijke mate bijdragen aan de kennis over de stad.

17 E.J. Feenstra, ‘Het ontstaan van Harderwijk’, in: *Westerheem* 33 (1984), Harderwijk 1984, pp. 150-165.

18 Feenstra 1984 (zie noot 17), pp. 150-152.

19 Feenstra 1984 (zie noot 17), pp. 152-154.

20 RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., *Stadskernonderzoek in Harderwijk. Bruggestraat 8-10 en Vijhestraat 30-32*, Weesp 2010, pp. 294-295.

21 Feenstra 1984 (zie noot 17), pp. 160-161.

22 Feenstra 1984 (zie noot 17), pp. 160-161.

23 Feenstra 1984 (zie noot 17), pp. 163-164.

24 Feenstra 1984 (zie noot 17), p. 163.

Fig. 6. Nicolaes van Geelkercken, *Stadsplattegrond*, 1637. Op de kaart van Van Geelkercken geeft Van Hell een weergave van zijn theorie over de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk. De blauwe stippellijn refereert hierbij aan de oudste loop van de *Sypel*, waarbij de groene stippellijn de in 1422 verlegde stadsbeek is. Verder dateert Van Hell de stad als: I: oudste kern van Harderwijk; II: uitbreiding na 1315 en III: uitbreiding na 1425.



Een recentere publicatie waarin de ontstaansgeschiedenis van Harderwijk is gepubliceerd betreft de uitgave *Stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, onder redactie van Peter van der Krogt. De publicatie bestaat uit twaalf delen, waarin de stadsplattegronden per provincie zijn gebundeld. Per plattegrond is een beschrijving van de stad opgesteld waarin onder meer objecten in de stadsplattegrond zijn beschreven en, voor zover mogelijk, gedateerd. Daarnaast is de geschiedenis per stad beknopt uiteengezet door verschillende auteurs. Harderwijk is in de publicatie behandeld door auteur J. van Hell.²⁵ Van Hell gebruikte voor deze toelichting grotendeels twee ongepubliceerde werken van Feenstra.²⁶

Ongeveer zes jaar na zijn bijdrage in de *Stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, publiceerde Van Hell een uitgebreide versie van dit stuk onder de naam 'Harderwijk tot 1650. Ontstaan, bloei en neergang van een stad aan de Zuiderzee'.²⁷ Het artikel is gepubliceerd in 1998 in de uitgave *Geschiedenis van Harderwijk*. Van Hell is hiermee tot op heden de enige auteur die op een beschrijvende wijze de vroegste geschiedenis van Harderwijk behandelt. Aan de hand van demografische, economische en politieke ontwikkelingen is de stadsgeschiedenis uiteengezet, hoewel de relatie tussen deze ontwikkelingen en de architectonische- en stedenbouwkundige vertaling daarvan in de stad nauwelijks wordt aangehaald. Van Hell haalt in de publicatie kort de ruimtelijke ontwikkeling van de stad aan tot 1650 door middel van de stadsplattegrond van Nicolaes van Geelkercken (fig. 6).²⁸ De toelichting van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk komt overeen met de bijdrage van Van Hell uit de publicatie van Van der Krogt uit 1992. In de plattegrond van Van Geelkercken uit 1637 geeft Van Hell weer hoe volgens hem de ruimtelijke groei van de stad eruit ziet. Van Hell grijpt hierbij eveneens terug op meerdere aannames van Feenstra. Zo neemt Van Hell aan dat de *Sypel* inderdaad via de Luttekepoortstraat, Wolleweverstraat en de Bruggestraat naar de Zuiderzee liep, en dat eveneens het oudste deel van de stad op de zandrichel gevestigd is.²⁹ Overigens geeft Van Hell hierbij aan dat de *Sypel* in 1422 is verlegd naar de kloostertuin van de Minderbroeders, waarbij de beek langs het kerkhof van de Onze Lieve Vrouwe kerk richting de Zuiderzee liep. In tegenstelling tot Feenstra geeft Van Hell enkele dateringen aan de door hem vermoedde stadsuitbreidingen. Volgens Van Hell is stadsdeel I, ten

²⁵ J. van Hell, 'Harderwijk', in: Van der Krogt (red.) 1992 (zie noot).

²⁶ E.J. Feenstra, *Handel, scheepvaart en vissery door Harderwijkers voor 1600*, ongepubliceerde uitgave & E.J. Feenstra, *Beknopte ontstaansgeschiedenis van Harderwijk*, ongepubliceerde uitgave.

²⁷ J. Folkers (red.) e.a., *Geschiedenis van Harderwijk*, Amsterdam 1998.

²⁸ J. van Hell, 'Harderwijk tot 1650. Ontstaan, bloei en neergang van een stad aan de Zuiderzee', in: *Geschiedenis van Harderwijk*, Amsterdam 1998, p. 20.

²⁹ Van Hell 1998 (zie noot 28), pp. 20-21.

Fig. 7. Jacob van Deventer, *Stadsplattegrond*, circa 1560.

Rutte geeft in zijn publicatie een bij benadering weergegeven model van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Hierbij benoemt Rutte:

1. oude beekloop;
2. veronderstelde locatie van de kerk van Selhorst;
3. oudste deel van de stad (gearceerd);
4. uitbreiding veertiende eeuw met kerk uit 1415;
5. uitbreidingen eerste helft vijftiende en tweede helft zestiende eeuw en 6. laat Middeleeuwse ommuring.



zuiden van de oude *Sypel*, sinds 1315 uitgebreid en is stadsdeel III, ten noorden van de zandrichel, pas sedert 1425 uitgebreid. Hoe Van Hell aan deze dateringen komt wordt in het artikel niet duidelijk gemaakt. Hoogstwaarschijnlijk gebruikte Van Hell voor een deel van zijn artikel gegevens uit een publicatie van auteur J.J. Saakes uit 1980.³⁰ De *Kroniek van Harderwijk, 1231-1931* kan worden gezien als een veelomvattende tijdlijn van de stad, waarin een aanzienlijk deel van het primaire bronmateriaal uit de archieven van Harderwijk op chronologische wijze zijn geordend.³¹ De 700 jaar stadsgeschiedenis benoemen zowel gebeurtenissen die van invloed waren op de burgerij, het hertogdom van Gelre als ook op de stad zelf. Per jaartal is beschreven wanneer onder andere gebouwen werden opgeleverd, afgestoten of hergebruikt, en ook welke verdragen of afspraken werden ondertekend die van invloed waren op de stad.³²

De meest recente publicatie waarin de ruimtelijke groei van Harderwijk is behandeld, betreft het door Reinout Rutte geschreven *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen* uit 2002. In deze publicatie vergelijkt Rutte veel steden op het gebied van stadsstichting, stadswording en stedenpolitiek, waarin de ruimtelijke ontwikkeling van een stad slechts een secundaire rol speelt.³³ De publicatie moet dan ook worden gezien als een synthesestudie waarin de stadswording in Nederland in vergelijkbare categorieën en binnen algemene tendensen wordt geplaatst.³⁴ Rutte behandelt in de publicatie ook de categorie steden die door landsheren zijn gesticht. Harderwijk maakt hier onderdeel van uit.³⁵ Rutte beschrijft dat graaf Otto II van Gelre (c.1214 - † 1271) in de tweede kwart van de dertiende eeuw in het graafschap enkele steden stichtte, om zo zijn landsheerlijke positie in het graafschap uit te breiden. Steden zoals Doetinchem en Doesburg, maar ook Harderwijk en Elburg, maakten hierbij volgens Rutte eenzelfde soort stadswordingsproces door.³⁶ Aan de hand van een kaart van Van Deventer geeft Rutte hierbij een bij benadering weergegeven model met de ruimtelijke groei die Harderwijk doormaakte (fig. 7).³⁷ Het model van Rutte komt exact overeen met het model van Van Hell, die dit in

30 J.J. Saakes (red.) e.a., *Kroniek van Harderwijk, 1231-1931*, Harderwijk 1980.

31 Saakes 1980 (zie noot 30), pp. 2-4.

32 In de publicatie van Saakes valt direct op wat de schaarste is met betrekking tot het primaire bronmateriaal van Harderwijk. De stadsbrand in 1503 heeft een aanzienlijk deel van de archieven verwoest, waarbij enkel de hertogelijke documenten uit Arnhem bewaard zijn gebleven. De periode 1231 tot 1560 omvat hiermee slechts 12% van de gehele publicatie, gebaseerd op de hoeveelheid pagina's waarbij afbeeldingen achterwege zijn gelaten.

33 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 7.

34 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 7.

35 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 93.

36 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 93.

37 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 94.

1998 reeds opstelde. Rutte benoemt in zijn toelichting echter enkele aspecten die afwijken ten opzichte van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk volgens Van Hell. In Harderwijk, licht Rutte toe, is bijvoorbeeld geen sprake geweest van een pre-stedelijke nederzetting. Otto II heeft Harderwijk als nieuwe stad in zijn graafschap gesticht door een nederzetting met bepaalde privileges op te richten ter plaatse van een gunstig stuk grond.³⁸ Hoewel Rutte hiermee de bestaande theorieën van Feenstra en Van Hell verwerpt, inclusief de aangetroffen vondsten van twaalfde-eeuwse akkers, paalgaten, putten en kleding, licht hij niet toe waarom een pre-stedelijke nederzetting volgens hem onwaarschijnlijk is. Verdere diepgang over de totstandkoming van zijn model ontbreekt vervolgens. Hierbij moet wel vermeld worden dat de informatie over de vroegste geschiedenis van Harderwijk in 2002 nog zeer beperkt was, en dat behalve de publicaties van Feenstra, Saakes en Van Hell tot dan toe geen andere werken voorhanden waren. De aard van de publicatie van Rutte is bovendien gericht op stedenpolitiek en stadsstichting, waarbij Rutte tracht algemene tendensen in deze vorm van stadsontwikkeling te verklaren.

Uit de publicaties over de stad blijkt dat de studies over de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk sinds het rapport van Feenstra grotendeels van elkaar zijn overgenomen. Echter, kijkend naar het aanwezige primaire bronmateriaal kunnen enkele onbehandelde aspecten over de ruimtelijke totstandkoming en ontwikkeling van de stad beter worden verklaard. Een zeer recentelijk gepubliceerde rapportage van archeologische opgravingen uit de periode tussen 2006 en 2010 is daarbij een belangrijke bron van nieuwe informatie over de stad.

Bronmateriaal Harderwijk en onderzoek naar stadswording

Een recentelijke publicatie van RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. (hierna RAAP), die in de periode tussen 2006 en 2010 verscheidene archeologische opgravingen in de stadskern van Harderwijk uitvoerde, kunnen een aantal theorieën over de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in een ander daglicht plaatsen. In de publicatie zijn enkele aannames van Feenstra, Van Hell en Rutte bevestigd, maar blijken juist ook enkele standpunten van deze auteurs vatbaar voor herziening. In het onderzoek zijn onder meer grondpakketten aangetroffen in de Vijhestraat en de Bruggestraat, die kunnen worden gedateerd sinds de twaalfde eeuw.³⁹

³⁸ Rutte 2002 (zie noot 1), p. 93.

³⁹ RAAP Archeologisch Adviesbureau is gecertificeerd met het keurmerk van de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (K.N.A.), en valt daarmee binnen de landelijke richtlijnen omtrent archeologisch onderzoek. De dateringen die RAAP hierbij geven in hun rapportages voldoen aan de eisen volgens de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB), een netwerkorganisatie waarbinnen de overheid kwaliteitsrichtlijnen opstelt voor bodembeheer en archeologie. De normering die RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. hanteert is te raadplegen via: http://www.sikb.nl/richtlijnen_detail.aspx?id=11934

Bij de door RAAP uitgevoerde opgravingen in de Bruggestraat en een deel van de Markt is vastgesteld dat in ten minste de Bruggestraat tot en met een deel van de Wolleweverstraat geen enkel spoor is teruggevonden van de *Sypel*, waarmee de theorie dat deze beek ooit de zuidelijke begrenzing van de pre-stedelijke nederzetting was verval.⁴⁰ De *Sypel* voerde hierbij vermoedelijk sinds het ontstaan van Harderwijk zuidelijker van de zandrichel. Hierbij is bekend dat de *Sypel* sinds 1422 over het hof van de Minderbroeders, via het kerkhof van de Onze Lieve Vrouwekerk richting de Zuiderzee voerde (minimap).⁴¹



Bij de opgraving in de Vijhestraat tussen 2006 en 2010 is daarbij aan het licht gekomen dat een twaalfde-eeuwse sloot ter plaatse van deze straat aansloot op de *Sypel*.⁴² De watertoevoer was hierbij van belang voor de landbouw in de nederzetting. Dit toont eveneens aan dat er wel degelijk sprake was van een pre-stedelijke nederzetting bij Harderwijk. Het beeld dat Rutte schetste van een nederzetting die door de graaf van Gelre was gesticht ter plaatse van een leeg stuk grond verval hiermee. Harderwijk was reeds voor het verkrijgen van haar stadsrechten een agrarische nederzetting.

De vondsten afkomstig uit deze archeologische opgravingen kunnen in zekere mate bijstaan in de informatie uit primaire, schriftelijke bronnen uit de Harderwijkse archieven. Onder meer stadsrekeningen, correspondentie tussen de landsheer en het stadsbestuur en bijvoorbeeld kerkelijke transacties dragen in grote mate bij aan het reconstrueren van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk. Deze bronnen zijn echter schaars. Een deel van het bronmateriaal is tijdens de stadsbrand van 1503 verloren gegaan. Er is wel voldoende materiaal aanwezig om de ruimtelijke ontwikkeling van de stad door enerzijds de zojuist beschreven, secundaire studies over de stad te combineren met gegevens uit de beschreven, schriftelijke en fysieke primaire bronnen.⁴³ Het schriftelijke, primaire bronmateriaal bestaat voor het grootste deel uit correspondentie tussen het bisdom Utrecht, het kapittel van Sint Marie en het stadsbestuur van Harderwijk. Hierbij valt overigens op dat voor 1231 – het jaar dat Harderwijk stadsrechten ontvangt van graaf Otto II – geen enkele schriftelijke bron van Harderwijk voorhanden is, en dat de stad daarmee in 1231 vanuit het niets in de geschreven bronnen verschijnt. Hierbij moet tevens worden vermeld dat veel van het schriftelijke, primaire bronmateriaal nog ongepubliceerd is, en slechts in het archief kan worden geraadpleegd.

⁴⁰ RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), pp. 294-295.

⁴¹ Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1044, regist 146.

⁴² RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), pp. 51-53.

⁴³ Een aanzienlijk deel van het primaire bronmateriaal uit het Oud Archief van Harderwijk is gedigitaliseerd en getranscribeerd door de voormalige streekarchivaris van Harderwijk, dhr. Henk Hovenkamp. Dhr. Hovenkamp zijn, nog ongepubliceerde, werk toegankelijk gesteld ten behoeven van dit artikel.

Fig. 8. Schematische weergave van Harderwijk op basis van de stadsplattegrond van Van Deventer, ca. 1560. In de kaart zijn markante objecten uit de stad weergegeven ter plaatse van de nummers die reeds aanwezig waren op de kaart van Van Deventer. De letters in de kaart refereren aan de straatnamen in Harderwijk omstreeks 1637, waarbij de kaart van Van Geelkercken als uitgangspunt dient.



Een van de belangrijkste schriftelijke bijdragen in deze studie naar de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk betreft een nog ongepubliceerd document van het Sint Jurriaensgilde uit 1410.⁴⁴ In dat jaar stelde het gilde een lijst op met personen die nog een financiële bijdrage waren verschuldigd aan het gilde. Het gilde beschreef in de lijst op gedetailleerde wijze welke personen, waar woonachtig in de stad nog geld verschuldigd waren aan het gilde, alvorens dat aldaar te innen. De beschrijving is voor iedere persoon die iets verschuldigd was op dezelfde wijze opgesteld. Het gilde beschreef eerst de persoon, vervolgens wat zijn of haar huizenbezit was, daarna waar deze huizen in de stad waren gesitueerd en tot slot hoeveel hun schuld bedroeg: bijvoorbeeld *“Item groet Albert van sijne huuse ende hofstede in die Oesterwijk bij der muren, een pont”*. Hierbij is voor het eerst in de geschreven bronnen een aanzienlijke hoeveelheid straatnamen vermeld, met onder meer de: *Vyestrade, Broderen, der groten porten, steenhuze bij der brugge, Oesterwijk bij der muren, de Oesterwijk, Smede poirte, Merctstrate, Merct, en de Donckerstraet*. Hoewel de brief van het Sint Jurriaensgilde een rijke bron aan informatie is over de stedelijke invulling van Harderwijk in het begin van de vijftiende eeuw, was het niet mogelijk om de brief te analyseren zonder hierbij de stadsplattegrond van Van Geelkercken te raadplegen. Van Geelkercken vermeldde in de stadsplattegrond uit 1637 alle straatnamen van Harderwijk in dit jaar, waarbij alle straatnamen die zijn vermeld in het document van het Sint Jurriaensgilde overeenstemmen met de stadsplattegrond (fig. 8). Uitgaande van de situatie dat de straatnamen niet zijn gewijzigd tussen 1410 en 1637 – zelfs tot op heden worden deze straatnamen nog gehandhaafd – mag ervan worden uitgegaan dat ten minste in 1410 de straten bestonden. Hoewel de brief van het gilde een momentopname was van de stedelijke vorm in 1410, en ook niet achterhaald kan worden of behalve de genoemde straten nog meer straten van Harderwijk reeds bestonden, vormt deze bron wel een kerndocument in de hoeveelheid bebouwing die tot dit jaartal minstens bestaan heeft binnen de stadsommuring.

Behalve de stadsplattegrond van Van Geelkercken, die slechts wordt gebruikt voor de verwijzing van straatnamen, is de stadsplattegrond van Van Deventer eveneens een belangrijke, primaire bron in dit onderzoek. Het kaartmateriaal van Van Deventer vormt het vroegste, betrouwbare kaartmateriaal van de stad, en laat de stadsmorfologie zien die tot op heden nog herkenbaar is in Harderwijk (fig. 9). De kaart is geanalyseerd op overeenkomsten met gegevens uit schriftelijke, primair bronmateriaal. Hierbij moet gezegd worden dat Van Deventer in zijn kaartmateriaal geen straatnamen benoemde, hoewel in de netkaarten die hij opstelde wel de benaming van markante objecten in de stad weergaf. Het kaartmateriaal is bestudeerd aan de hand van de eerder genoemde uitgave *Stadsplattegronden van Jacob van Deventer* van Van der Krogt.

⁴⁴ Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1737, regist 131.

Fig. 9. Jacob van Deventer, *Stadsplattegrond*, circa 1560. De stadsplattegrond van Van Deventer vormt de eerste betrouwbare weergave van de stadsplattegrond van Harderwijk. Alle schematische weergaven van de stadsplattegrond in deze studie zijn op basis van de plattegrond van Van Deventer opgesteld.



Onderzoeksmethode

Voor een bruikbare onderzoeksmethode om de hoofdvraag in deze studie te kunnen beantwoorden kan worden teruggegrepen op het artikel ‘Drie modellen voor de ontwikkeling van het Middeleeuwse Maastricht’ van auteur Frans Theuws in de publicatie *Stadswording in de Nederlanden, op zoek naar overzicht*. Theuws toont in zijn artikel aan dat de vroegste ontstaansgeschiedenis van Maastricht tot op heden slechts te enkelzijdig is behandeld. Hierbij is enkel uit gegaan van archeologische vondsten in de stad, of is juist teveel voortgeborduurd op achterhaalde literatuur.⁴⁵ Theuws poogt door de reeds bestaande hypothesen te analyseren, dit te combineren met archeologische vondsten en daarnaast te kijken naar het stadswordingsproces in vergelijkbare steden met een nieuwe en verbeterde hypothese over de stadswording van Maastricht te komen. Hoewel de geografische ligging, ontstaansgeschiedenis, ouderdom en politieke- en sociaal-economische ontwikkelingen in Maastricht erg verschillen ten opzichte van Harderwijk, is de wijze waarop de ruimtelijke ontwikkeling van de stad is onderzocht een praktisch en zeer bruikbaar voorbeeld voor onderzoek naar Harderwijk. Theuws stelde een derde model op, waarin hij bijvoorbeeld de totstandkoming van Maastricht verklaart vanuit twee stadskernen: een ten oosten en een ten westen van de Maas. In de literatuur voorafgaand aan Theuws is deze mogelijkheid slechts summier behandeld. De vroegste nederzetting is ontstaan ter plaatse van een gunstige situering in het landschap: de Maas. Door de gunstige verbinding ontstonden in Maastricht zo mogelijkheden tot handel die teruggaan tot de Romeinse tijd. De aanwezigheid en locatie van godsdienstige bouwwerken beïnvloedde hierbij de ruimtelijke groei van Maastricht voor een deel, hoewel blijkt dat dit voor de stad niet leidend was. Ten oosten van de Maas, relatief ver van het kerkelijke centrum van Maastricht verwijderd, was eveneens sprake van een groeiende nederzetting: de zogenaamde Wyck.⁴⁶ In zijn artikel reconstrueert Theuws aan de hand van de twee eerder gepresenteerde modellen van zijn collega onderzoekers een nieuw model (fig. 10).

De door Theuws gebruikte onderzoeksmethode sluit goed aan op de *case study* naar Harderwijk. De stad is net als Maastricht tot op heden enigszins eenzijdig behandeld, waarbij een combinatie tussen archeologische vondsten, schriftelijke primaire bronnen en secundaire literatuur uit zijn gebleven. Voor het opstellen van dit artikel is dan ook gebruik gemaakt van deze drie soorten bronnen om tot een herzien model van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk te komen.

45 F. Theuws, ‘Drie modellen voor de ontwikkeling van het Middeleeuwse Maastricht’, in: *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, pp. 87-89.

46 Theuws 2005 (zie noot 45), pp. 111-113.

Fig. 10.1. Schematisch model van de ruimtelijke ontwikkeling van Maastricht uit de publicatie van Theuws. Het model toont de topografische ontwikkeling van Maastricht volgens het 'oude model', waarin wordt aangegeven dat de stad vanuit een centrale kern is ontwikkeld.

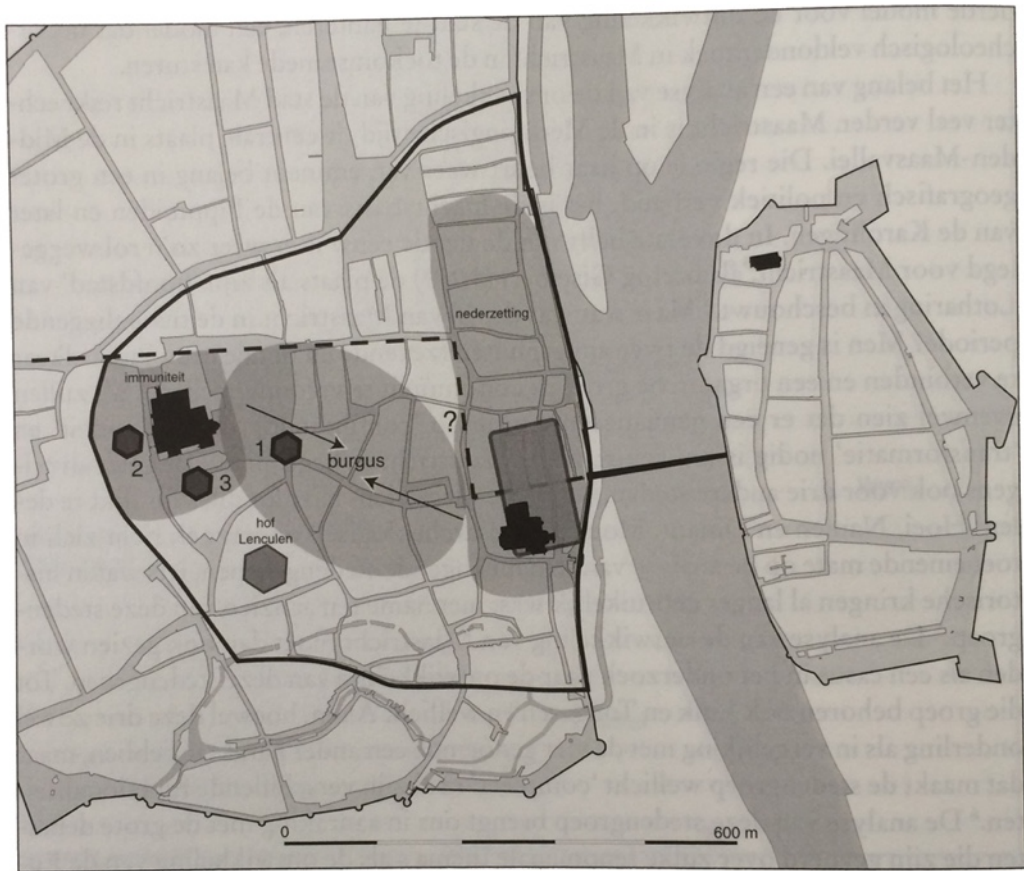
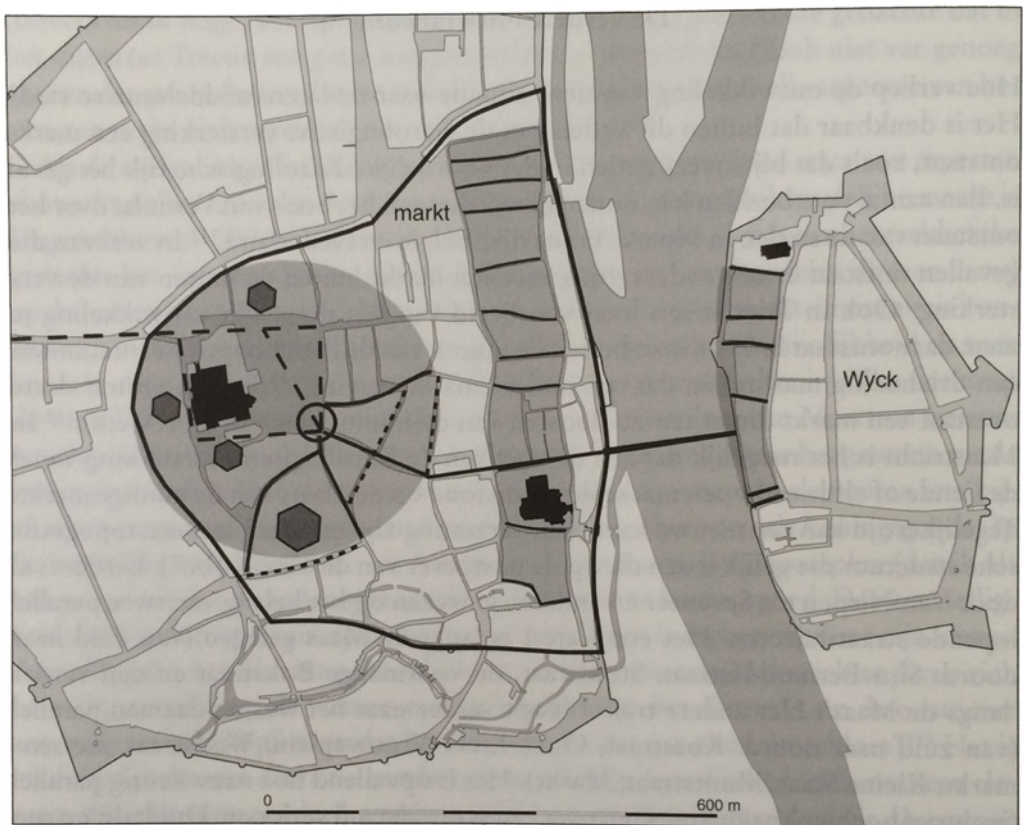


Fig. 10.2. Schematisch model van de ruimtelijke ontwikkeling van Maastricht uit de publicatie van Theuws. Het model toont de topografische ontwikkeling van Maastricht volgens het 'nieuwe model' van Theuws zelf. Hierin geeft Theuws aan dat in de tiende en elfde eeuw de stad vanuit twee kernen naar elkaar toe groeide, met als tussengebied de Maas.



Periodisering en afbakening

De behandelde periode in deze studie is vastgesteld tot circa het jaar 1560. Dit jaartal is gekozen als afbakening vanwege de datering van de stadsplattegrond van Van Deventer. Het kaartmateriaal is de eerste, betrouwbare fysieke weergave van de stad. Als de stadsmorfologie echter wordt vergeleken met stadsplattegronden in de eeuwen hierna kan worden opgemerkt dat de stad nauwelijks is veranderd op het gebied van de morfologische structuur. Het is van belang om dit niet te verwarren met de architectonische invulling van de stad, maar dat juist in deze studie het stedelijk weefsel wordt behandeld: de stadsvorm. Op zowel het kaartmateriaal van Van Geelkercken, de kadastrale minuutkaart uit 1832 en een kadastrale kaart uit 2014 is de stad binnen de Middeleeuwse stadsomwalling niet verder uitgebreid, noch onderhevig geweest aan morfologische stadskrimp (fig. 11).

De beginperiode die in deze studie wordt behandeld kan echter niet worden vastgesteld: de periode waarin de pre-stedelijke nederzetting bij Harderwijk is ontstaan is immers niet bekend. Derhalve is de eerste paragraaf ook niet gekoppeld aan een periode, maar juist gewijd aan het ontstaan van de nederzetting.

Fig. 11. Van boven naar beneden, en van links naar rechts respectievelijk: De stadsplattegrond van Van Deventer uit circa 1560; de stadsplattegrond van Van Geelkercken uit 1637; de kadastrale minuutkaart uit 1832 en de schematische weergave van Harderwijk op basis van de kadastrale kaart van de stad anno 2014. De stadsmorfologie is sinds circa 1560 nauwelijks gewijzigd. Het stratenpatroon is grotendeels behouden gebleven, evenals de bouwmassa.



Hypothese

Zoals uit de voorgaande paragrafen is gebleken, zijn enkele verwachtingen voor de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk aangehaald. Het model van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk van auteurs Rutte en Van Hell blijken inmiddels vatbaar voor herziening, hoofdzakelijk omdat; in de stad wel degelijk sprake is geweest van een pre-stedelijke nederzetting; het noorden van de stad wel degelijk in de veertiende eeuw groeit; het zuiden van de stad pas voornamelijk in de vijftiende eeuw ontwikkelt (fig. 12). Uit zowel reeds bestaande literatuur, archeologische vondsten en archivalisch bronmateriaal kan een nauwkeuriger beeld verkregen worden van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk. De stad lijkt vanuit een pre-stedelijke kern ontstaan te zijn, en in de vorm van lintbebouwing naar elkaar toe gegroeid. Door de economische bloei in de dertiende en veertiende eeuw zal dit hebben geresulteerd in een aanzienlijke groei ten noorden en zuiden van deze lintbebouwing, waarbij het stedelijk karakter kan worden getypeerd door woonhuizen, huizen waar ambachten werden uitgevoerd, aanwijsbare handelskernen en een grote variatie aan kerkelijke bouwwerken.

Fig. 12. Schematisering van de hypothese van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk tot circa 1560.



Case study Harderwijk

Het ontstaan van het pre-stedelijke Harderwijk

De pre-stedelijke nederzetting bij Harderwijk is, zoals op veel andere plaatsen in het huidige Nederland, ontstaan ter plaatse van een natuurlijke verhoging in het landschap. Na de voorlaatste ijstijd is de Veluwe gevormd ten gevolge van smeltende gletsjertongen afkomstig uit het huidige Scandinavië.⁴⁷ Het smeltende landijs vormde hierbij het reliëf van het land, waarbij in lager gelegen gebieden veenvorming vrij spel kreeg. In de elfde eeuw werden in betrekkelijk korte tijd grote delen van het ontoegankelijke veenlandschap ontgonnen en daarmee geschikt gemaakt voor landbouw en bewoning – een proces waarin het land achter de natuurlijke strandwallen steeds lager kwam te liggen.⁴⁸ Ter plaatse van de huidige Waddeneilanden braken dan ook enkele natuurlijke dijken door, waarmee binnen niet afzienbare tijd de gehele Zuiderzee was ontstaan. Het water uit de Noordzee vond hierbij een weg richting de lage veengebieden die de Zuiderzee werden. Tot in de twaalfde eeuw vond het zeewater verder zuidwaarts een weg, maar kwam niet hoger dan de dekzandrug bij Harderwijk waar de uiteindelijke oever ontstond (fig. 13).⁴⁹ Direct onder het huidige Harderwijk is hierbij, als uitloper van de dekzandrug, een oost-west georiënteerde zandrichel aanwezig, die een natuurlijke verhoging in het drassige veenlandschap vormt (minimap).⁵⁰ Onder meer deze dekzandruggen zijn in Nederland een van de vroegste, natuurlijke locaties voor een permanente vorm van bewoning. De hoogte van onder andere deze dekzandruggen en zandrichels waren immers droge, en daarmee veilige plekken waar kolonisten zich konden vestigen. De zandrichel bij Harderwijk werd behalve de gunstige hoogte ook aan de zuidzijde begrensd door een watervoerende beek: de *Sypel* (minimap). Vanuit het Veluwse achterland stroomt de beek richting de voormalige Zuiderzee, waarbij een deel van de *Sypel* tot op heden nog zichtbaar is in het Hortuspark. Ook deze bron van vers water, onder andere als drinkwater, maar ook om akkers mee te bevoeien, maakte de zandrichel bij Harderwijk een gunstige vestigingslocatie.



47 E. Beukers (red.) e.a., *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*, Groningen 2011, p. 19.

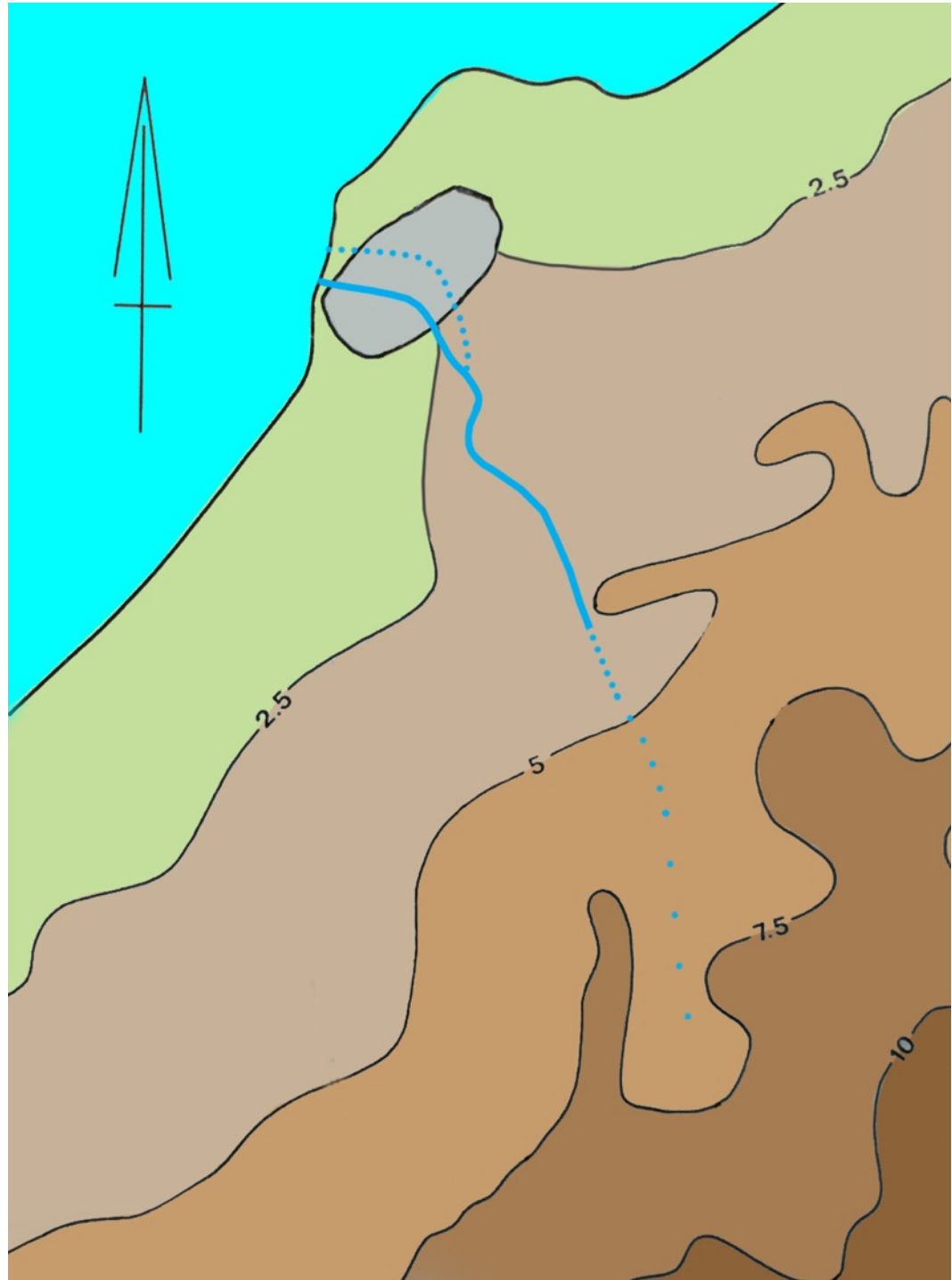
48 K. Zweerink, 'De ruimtelijke volwassenwording van de Hollandse stad (1200-1540). Een vergelijkende analyse van het ontstaan van de contouren van de Randstad aan de hand van stadsplattegronden', in: *OverHolland 10/11* (2011), p. 149.

49 Beukers 2011 (zie noot 47), p. 21.

50 Feenstra 1984 (zie noot 17), p. 151.

Fig. 13. Schematisering van het geografische landschap in de omgeving van Harderwijk in de elfde en twaalfde eeuw. De kaart is opgesteld aan de hand van de publicatie van Feenstra uit 1984.

De dekzandrug loopt duidelijk af richting de Zuiderzee oevers, waarbij Harderwijk ter plaatse van een hoge uitschieter is gesitueerd (gebied tussen de 5 m en 2,5 m + N.A.P. Hoe ver de oevers van de Zuiderzee precies van Harderwijk verwijderd lagen is echter niet vast te stellen. De loop van de *Sypel* is hierbij weergegeven in blauw, waarbij de stippellijn refereert aan een mogelijke loop of aftakking van de beek.



Waar en wanneer de eerste kolonisten zich bij Harderwijk hebben gevestigd is niet met zekerheid vast te stellen. Met betrekking tot de Noord-West Veluwe is echter een patroon herkenbaar, waar Harderwijk vermoedelijk onderdeel van uitmaakte. Reeds in de negende eeuw was in Utrecht een opleidingsschool voor zendelingen aanwezig, die onder Abt Gregorius werd geleid.⁵¹ Zendelingen, personen die hun religie op een beroepsmatige wijze verkondigen, trokken na hun opleiding in de bisschopsstad door het land om het Christelijke geloof te verspreiden. Zij vonden hun weg doorgaans naar al bestaande, kleine gemeenschappen waar zij de basis legden voor een kapel.⁵² De zending werkte veelal ook mee met de agrarische werkzaamheden aldaar. In de omgeving van Harderwijk werden zo al in de negende eeuw kapellen gesticht in Ermelo, Putten, Elburg, Garderen en Wezep.⁵³ Van Ermelo is daarnaast bekend dat al in 855 een kleine, houten kapel in de agrarische nederzetting was gesitueerd, gesticht door een zending uit het bisdom.⁵⁴ De voorzieningen in een dergelijke nederzetting, bestaande uit minstens landbouwgrond en een kapel, trokken vaak mensen aan uit de omgeving, die zich vestigden in het ontstane dorpje. Het geloof werd verkondigd, waarbij de zending eveneens enkele bewoners van het dorp onderwees en bevoegd maakte om het woord te blijven verkondigen na zijn vertrek.⁵⁵ De zending verliet de ‘gestichte’ nederzetting om door te reizen naar een andere locatie, en het proces opnieuw te starten. Gezien de grote hoeveelheid plaatsen die op de Noord-West Veluwe zijn ontstaan op deze wijze, is het derhalve aannemelijk dat ook Harderwijk in dezelfde periode via een zending haar oorsprong vond.

Deze aanname kan slechts worden gebaseerd op een voorkomend patroon op de Noord-West Veluwe. Concrete aanwijzingen voor het ontstaan van een eerste kapel in het pre-stedelijke Harderwijk ontbreken. Echter, een kapel daterend uit de negende eeuw kan mogelijk een voorloper zijn geweest van de in 1250 voor het eerste vermeldde kerk van Selhorst.⁵⁶ Deze kapel, vernoemd naar het gebied ten oosten van de huidige stadsommuring, werd in 1250 overgenomen door de hof van het kapittel van Sint Marie uit Utrecht.⁵⁷ De proost van de Harderwijkse kapel, Walterus, gaf hiervoor toezegging in dit jaar, waarmee het kapittel van Sint Marie meer invloed kreeg in de regio. De locatie

51 G. van der Zee, *1000 jaar Harderwijk. Kerk en Bethel*, Harderwijk 1962, p. 14.

52 Van der Zee 1962 (zie noot 51), pp. 14-15.

53 J. Wabeke, *De Zuiderzeestraatweg. Het verhaal*, Arnhem 2011, p. 10 (uitgave van het Gelders Genootschap).

54 G. Berends, *De Oude Kerk van Ermelo*, Zeist 1976, p. 5.

55 Van der Zee 1962 (zie noot 51), p. 14.

56 J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, Utrecht 1839, p. 9 (uit onderdeel: “Eerste Druk. Het Liber Pilosus van S. Marie te Utrecht, diplomatisch beschreven”.)

57 Dodt van Flensburg 1839 (zie noot 56), p. 9.

Fig. 14. Schematisering van de pre-stedelijke nederzetting bij Harderwijk omstreeks de twaalfde eeuw. De akkers en de oevers van de Zuiderzee zijn hierbij 'vaal' afgebroken. Het is niet bekend hoe ver de akkers exact uitstrekten in de nederzetting, en daarnaast is niet bekend hoe ver de oevers van de akkers waren verwijderd.



van de kerk van Selhorst wordt in de correspondentie tussen proost Walterus en de hof van het kapittel van Sint Marie niet verder gespecificeerd dan ‘Selhorst’, hoewel een archeologische vondst uit 1984 in het gebied de vermoedde locatie van deze kerk lijkt te bevestigen (fig. 4 & 14). Net ten oosten van de Luttekepoort zijn bij de opgraving uit 1984 een twintigtal montantstenen, ruim 95 kilogram groen gekleurd glas, bakstenen, ongeglazuurde rode plavuizen en tufsteen resten aangetroffen.⁵⁸ De montantstenen zijn hierbij gedateerd op circa halverwege de veertiende eeuw, en zijn gereconstrueerd in een deel van de vorm van een gotisch raam. Vanwege de loodstrippen die bij de glasscherven zijn aangetroffen, waarmee eveneens een deel van een raam konden worden gereconstrueerd, mag worden aangenomen dat de vondsten onderdeel uitmaakten van hetzelfde raam.

Kijkend naar de Noord-West Veluwe, met als voorbeeld Ermelo, valt op dat de houten kapellen doorgaans werden herbouwd als stenen kerken. De houten kapel in Ermelo, die haar oorsprong in 855 vond, werd hierbij in circa 1006 herbouwd als stenen dorpskerk na een gift van Abt Ansfried.⁵⁹ Putten volgde iets later, waarbij de houten kapel in circa 1050 werd vervangen voor een stenen, Romaanse kerk.⁶⁰ Ondanks dat de kerk van Selhorst pas in 1250 voor het eerst is vermeld, is het aannemelijk dat de kerk net als in Ermelo en Putten is herbouwd vanuit een oudere, houten kapel. De vermoedelijke locatie van de kerk van Selhorst, net ten oosten van de stadsommuring, kan daarmee de stichtingslocatie van de stad Harderwijk zijn.

Archeologisch onderzoeken tussen 1978 en 1984, en recent onderzoek uit de periode tussen 2006 en 2010, uitgevoerd binnen de stadsommuring, tonen echter meer aan over het pre-stedelijke Harderwijk. Vondsten in de Vijhestraat, de Bruggestraat, de Markt en het gebied ten noorden van de Vischmarkt hebben aangetoond dat ten minste dit gebied van Harderwijk in de eerste helft van de twaalfde eeuw bestond uit een netwerk van akkers, geulen en sloten (fig. 14). De oudste akkerpakketten die zijn aangetroffen dateren van deze periode. Het gebied ten oosten van de muur aan de zeezijde bestond uit akkers, omringd met brede sloten.⁶¹ Sommige akkers waren hierbij met elkaar verbonden via een houten bruggetje.⁶² Ook stonden hoogstwaarschijnlijk houten huizen verspreid op

⁵⁸ Feenstra 1984 (zie noot 17), p. 160.

⁵⁹ In de stichtingsoorkonde van het klooster van Hohorst bij Leusden in 1006 schreef Abt Ansfried dat hij als inwijding van het klooster meerdere giften schonk aan onder meer Hohorst, Bakvoorst, Ermelo en Masemunster. De financiële bijdrage werd hierbij gebruikt om ter plaatse van de houten kapel een stenen zaalbouw te bouwen. P.S. Visser, ‘Rond de restauratie van de Oude Kerk te Ermelo’, in: *Nederlandse Historiën* 4 (1970), p. 15.

⁶⁰ G.H. Kruijmer, *Uit de geschiedenis van hervormd Putten*, Zoetermeer 2006, p. 14.

⁶¹ RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), p. 51.

⁶² RAAP Archeologische Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), p. 54.

de akkers, hoewel hier slechts restanten van paalgaten in de oudste akkerpakketten zijn aangetroffen.⁶³ De omvang van dit deel van de nederzetting op het gebied van hoeveelheid huizen of bewoners kan daarmee niet worden vastgesteld. Dat de pre-stedelijke nederzetting reeds in de twaalfde eeuw bestond uit akkergebied is echter evident. Het agrarische land werd ten minste begrensd door de het gebied van de Vischmarkt in het noorden en de *Sypel* in het zuiden, waarbij niet duidelijk is hoe ver de akkers in oost-westelijke richting waren uitgestrekt.⁶⁴ Er zijn bijvoorbeeld restanten van akkers aangetroffen net buiten de stadsmuur aan de zeezijde, ter hoogte van de Vischpoort.⁶⁵ Verder richting het zuiden ten opzichte van de *Sypel* zijn eveneens akkers aangetroffen, die echter van de periode sinds de veertiende eeuw dateren.

De *Sypel* vormt vermoedelijke de twaalfde eeuwse begrenzing van de nederzetting, hoewel zeker is dat de brede sloten tussen de akkers aansloten op de stromende beek. Er was daarmee intensieve landbouw mogelijk. Het stromende water uit de *Sypel* kon via dammen in de sloten worden geleid, waarmee de akkers binnen korte tijd werden bevloeid met vers water. De sloten, allemaal haaks op de *Sypel* gericht, zijn daarmee in het huidige stratenpatroon nog terug te zien. De breedte van de sloten onder de Vijhestraat en de Schoolsteeg bedroegen circa drie meter.⁶⁶ Behalve de mogelijkheid om het land te bevoeien, maakte de verbinding tussen de beekloop en de sloten de nederzetting eveneens toegankelijk vanuit de Zuiderzee. Kleine boten of vlotten konden via de *Sypel* tot bij de akkers komen, en daar eventueel aangemeerd blijven.⁶⁷ De vraag die hierbij wordt opgeroepen is of de sloten enkel door inwoners van de nederzetting werden gebruikt, om bijvoorbeeld vis aan wal te brengen, of dat deze sloten al in de late twaalfde eeuw functioneerden als een bescheiden ‘haven’, waarin goederen en vis aan wal werden gebracht, of juist vanuit Harderwijk werden geëxporteerd. Of de bereikbaarheid vanuit de Zuiderzee het pre-stedelijke Harderwijk echter in de positie stelde om een – al dan niet bescheiden – vorm van handel te drijven in de tweede helft van de twaalfde eeuw is moeilijk vast te stellen. Het is bijvoorbeeld niet bekend of in deze tijd al vis aan wal werd verhandeld in de nederzetting. Toch lijken enkele archeologische vondsten ter hoogte van de Vijhestraat en de Bruggestraat ten dele te bevestigen dat een vorm van handel wel degelijk plaatsvond in de tweede helft van de twaalfde eeuw.

63 RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. (zie noot 20), pp. 53-55.

64 Op grond van dateringen van de grondsporen en bodemmonsters van RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. en de gegevens gepubliceerd in E.J. Feenstra, ‘Archeologische waarnemingen in Oud-Harderwijk’, in *Westerheem* 29, Harderwijk 1978.

65 Feenstra 1978 (zie noot 11), pp. 289-292.

66 RAAP Archeologische Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), p. 51

67 Ter plaatse van de Vijhestraat zijn restanten aangetroffen van een kleine, houten boot daterend uit de late twaalfde eeuw. Waarvoor de boot eventueel werd gebruikt is echter speculatief. RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), p. 51.



In de grondpakketten ter hoogte van de Bruggestraat zijn restanten gevonden van twaalfde eeuws aardewerk, afkomstig uit het Midden-Maasgebied en het Duitse Rijnland (minimap). De vondsten zijn geconcentreerd op deze plek, waarbij slechts sporadisch scherven bij de opgraving in de Vijhestraat aan het licht zijn gekomen.⁶⁸ Driekwart van de hoeveelheid aangetroffen resten is afkomstig uit het zogenaamde Pingsdorf, een plaats aan de Rijn, net ten zuiden van Keulen.⁶⁹ Met betrekking tot het aardewerk kan dit duiden op bovenregionaal contact in de tweede helft van de twaalfde eeuw tussen Harderwijk en het Duitse Rijnland. De toegankelijkheid van Harderwijk in de twaalfde eeuw moet behalve het water ook via het Veluwe achterland hebben geschiedt. Het is onbekend welke wegen of paden in die tijd aanwezig waren in het achterland bij Harderwijk, hoewel handelswegen over land tussen de veertiende-eeuwse Hanzesteden doorgaans voor een deel terugvoeren op veel oudere verbindingen.⁷⁰ Arnhem was bijvoorbeeld in de vijftiende eeuw bereikbaar via onverharde wegen vanuit Harderwijk, via Ermelo, Stroe, Harskamp en Otterlo. Als deze route inderdaad terugvoerde op een oudere weg, kan dit verklaren hoe goederen in de tweede helft van de twaalfde eeuw vanuit het Duitse Rijnland in Harderwijk terecht konden komen. Arnhem, gesitueerd aan zowel de IJssel als de Nederrijn, vormde reeds zeer vroeg een onmisbare schakel in de Noordwest-Europese handel – Arnhem was een *gateway city* binnen het handelsnetwerk, zoals Dordrecht voor de zuidelijke Nederlanden. De Rijn, die vanuit Mainz, Koblenz en Frankfurt voerde, takte in Arnhem af waarmee de verbinding naar de bisschopsstad Utrecht alsmede de IJsselsteden Deventer, Zutphen en Kampen werd gevormd.⁷¹ Het Pingsdorf-aardewerk, al dan niet gevuld met goederen voor Harderwijk, kon daarmee vrij gemakkelijk mee worden gevoerd tot Arnhem. Vanuit Arnhem waren, zoals gezegd, meerdere mogelijkheden voor transport naar Harderwijk: enerzijds via de IJssel naar de Zuiderzee, anderzijds via de latere Hanzeroute over land. De omslag van het agrarische Harderwijk naar een meer handels-georiënteerde bestaanswijze is vermoedelijk via deze wijze ontstaan. Ondernemende agrariërs zullen hierin in het vroegste stadium doorslaggevend zijn geweest. In Harderwijk was sprake van landbouw, en het is daarmee niet verwerpelijk dat inwoners van de stad potentie zagen in het verhandelen van hun landbouwgoederen.

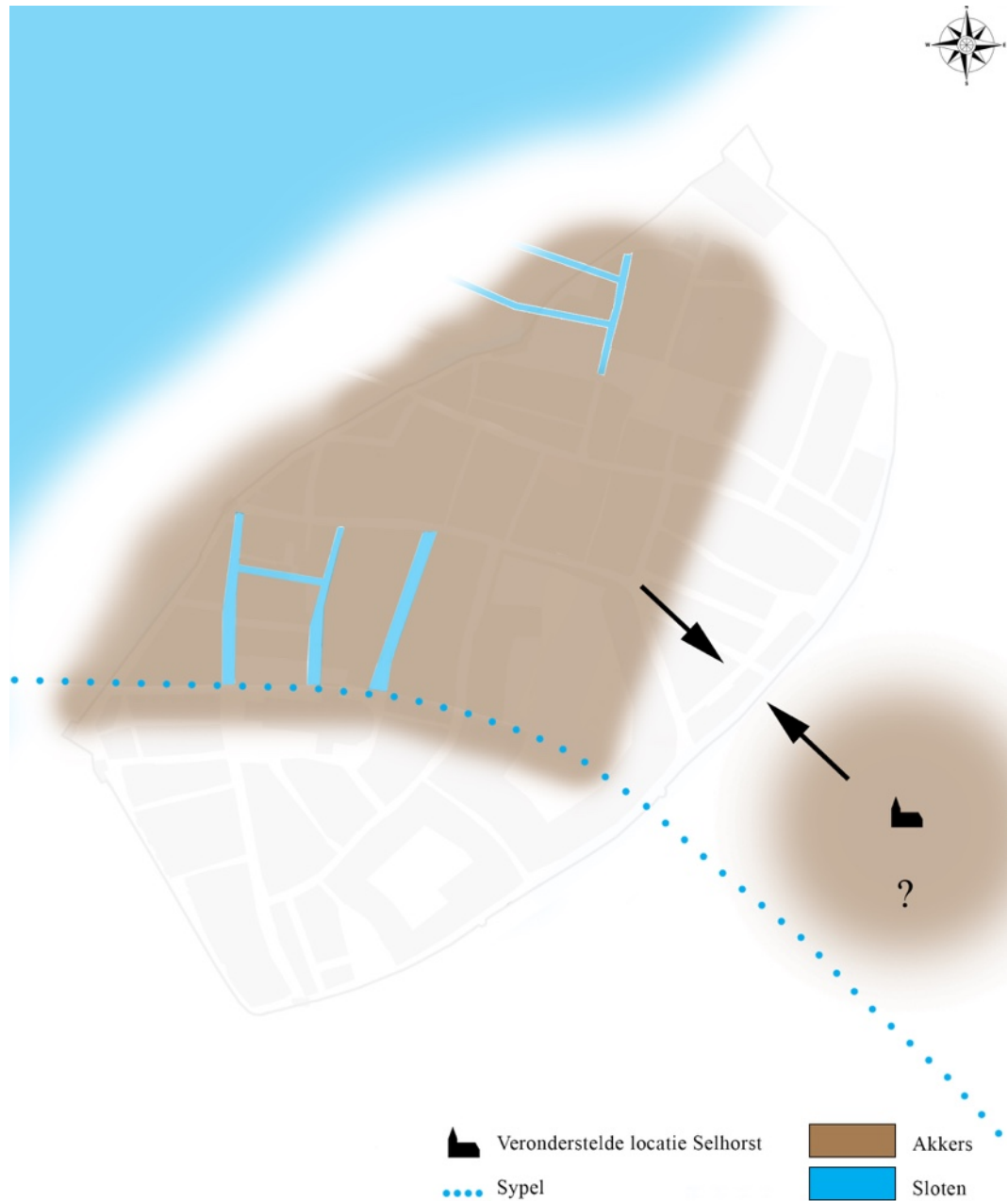
68 RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. (zie noot 20), p. 157.

69 De mogelijkheid dat een reiziger uit Duitsland per toeval een aardewerk stuk in de nederzetting achterliet kan worden uitgesloten vanwege de grote hoeveelheid archeologische vondsten. Alleen de keramische resten, naast aardewerk ook bouwmaterialen, betreffen al 92% van de totale hoeveelheid vondsten. In totaal zijn 4.167 scherven aangetroffen met een gewicht van 182 kilogram. Zowel het aardewerk als de grondlaag waarin het aardewerk is aangetroffen, is gedateerd op de tweede helft van de twaalfde eeuw. Hiermee kan worden aangetoond dat er geen veel oudere resten die per toeval enkele eeuwen later in de twaalfde-eeuwse akkers terecht zijn gekomen. RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. (zie noot 20), p. 98 en pp. 177-178.

70 Wabeke 2011 (zie noot 53), p. 12.

71 Weststrate 2008 (zie noot 7), p. 26.

Fig. 15. Schematisering van de hypothese dat Harderwijk mogelijk is ontstaan vanuit twee agrarische nederzettingen. Ter plaatse van de kerk van Selhorst, ten oosten van de stad, was mogelijk ook agrarisch grondgebied aanwezig, wat mogelijk op enig moment in contact kwam te staan met de pre-stedelijke nederzetting dichterbij de Zuiderzee.



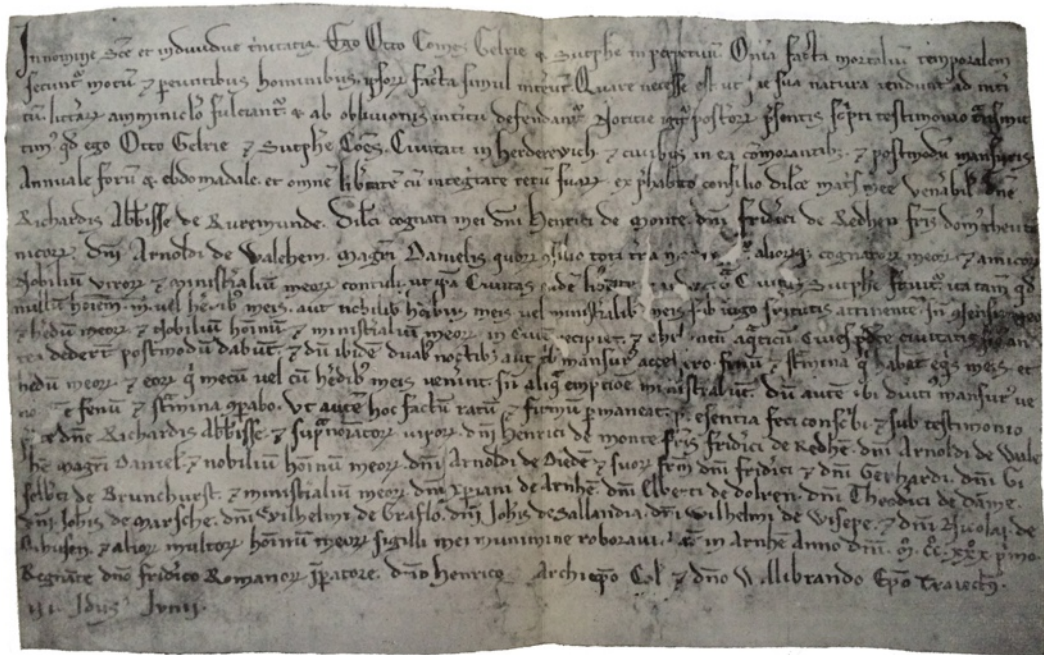
Hoewel de ontstaansgeschiedenis van het pre-stedelijke Harderwijk moeilijk is vast te stellen op het gebied van omvang en datering, lijken enkele zaken vast te staan. Allereerst kan niet worden ontkend dat Harderwijk al sinds de eerste helft van de twaalfde eeuw een agrarische nederzetting was. Het gebied tussen de huidige Vischmarkt in het noorden en de *Sypel* in het zuiden werd beslagen door landbouwgrond, en het netwerk aan sloten liet intensieve landbouw toe. De exacte omvang in oost-westelijke richting is hierbij niet met zekerheid vast te stellen, hoewel dit voorbij de Markt richting het oosten moet zijn geweest. Bovendien voerden de akkers richting het westen verder door ten opzichte van de middeleeuwse stadsommuring. Behalve het omvangrijke, agrarische gebied duiden ook de vondsten van de grote hoeveelheden aardewerk op ten minste een connectie met het Duitse Rijnland in de tweede helft van de twaalfde eeuw. Over de soorten en hoeveelheden goederen, die wellicht van maar ook naar Harderwijk werden vervoerd, is echter niets bekend. Een reële mogelijkheid is dat zoutwatervis vanuit Harderwijk werd geëxporteerd in ruil voor andere goederen. De omslag van louter een agrarische bestaanswijze tot een meer handels-georiënteerde bestaanswijze moet dan ook in de twaalfde eeuw hebben plaatsgevonden.

Ook moet kort worden teruggerepen op de vermoedelijke locatie van de kerk van Selhorst. Mits Harderwijk hier is ontstaan, is een aannemelijke hypothese dat de stad vanuit twee kernen is ontstaan: te weten een kleine, agrarische nederzetting ter plaatse van de kerk van Selhorst en een andere agrarische- en handelsnederzetting dicht bij het water. Bij veel van Nederlands oudste steden, zoals Groningen, Nijmegen, Utrecht en Maastricht, groeiden meerdere 'kernen' – gehuchten die bij elkaar in de buurt waren gesitueerd – naar elkaar toe, waarmee op den duur een stedelijke context was ontstaan.⁷² In sommige gevallen werden bepaalde gebieden geherstructureerd om een meer coherent stratenplan te verkrijgen. Derhalve is het mogelijk dat twee kernen in de loop van de twaalfde eeuw naar elkaar zijn gegroeid en daarmee een nederzetting van aanzienlijke omvang was ontstaan (fig. 15). Hoewel dit aannemelijk is, valt op dat in Harderwijk echter één pre-stedelijke kern is verdwenen: het gebied in Selhorst. In tegenstelling tot Maastricht, waarbij de stad juist vanuit twee kernen verder ontwikkelde, lijkt Harderwijk in de loop der tijd de volledige aandacht op de kern nabij het water te hebben gevestigd.

De theorie dat Harderwijk in het begin van de dertiende eeuw is gesticht door de landsheer kan hoe dan ook worden uitgesloten. Gezien de bevindingen is een waarschijnlijker aanneme dat ondernemende agrariërs of handelslui in samenwerking met de graaf van Gelre stadsrechten hadden verworven, om zo hun handelspositie te kunnen versterken.

⁷² R. Rutte, 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, p. 155-156.

Fig. 16. Privilegebrief aan Harderwijk door Graaf Otto II van Gelre, d.d. 11 juni 1231. De transcriptie van de brief is opgesteld door Saakes in zijn publicatie uit 1980.



“In nomine sancte et individue Trinitatis. Ego Otto, comes Gelrie et Zutphanie in perpetuum. Omnia facta mortalium temporalium secuntur motum et pereuntibus hominibus ipsorum facta simul intereunt. Quare necesse est, ut, quae sua natura tendunt ad interitum litterarum amminiculo fulciantur, et ab oblivionis interitu defendantur. Notitie igitur posteriorum presentis scripti testimonio transmittimus, quod ego Otto, Gelrie et Zutphanie comes, civitati in Herderevich et civibus in ea commorantibus, et postmodum mansuris, annuale forum et ebdomadale et omnem libertatem cum integritate rerum suarum ex prehabito consilio dilecti cognati mei domini Henrici de Monte, domini Friderici de Derhen, fratris domus Theutonicorum, domini Arnoldi de Walehem, magistri Danielis, quorum consilio tota terra mea regitur, aliorumque cognatorum meorum et amicorum, nobilium virorum et ministerialium meorum, contuli, ut ipsa civitas eadam libertate gaudeat, qua civitas Sutphanie fruitur, ita tamen quod nullum hominem mihi vel heredibus meis, aut nobilibus hominibus meis, veil ministerialibus meis, sub iugo servitutis attinentem, sine consensu meo et heredum meorum et nobilium, hominum et ministerialium meorum, in civem recipiet. Et theloneum aquaticum civic predictae civitatis, sicut antea dederunt, postmodum dabunt. Et dum ibidem duabus noctibus aut tribus mansuris accessero, fenum et stramina qui habent equis meis et heredum meorum et eorum, qui mecum vel cum heredibus meis venerint, sine aliqua emptione ministrabunt. Dum autem ibi diutius mansurus venero ipse fenum et stramina comparabo. Ut autem hoc factum ratum et firmum permaneat, presentia feci conscribi et sub testimonio predictae domine Richardis, abbatisse et supra nominatorum virorum domini Henrici de Monte, fratris Friderici de Redhen, domini Arnoldi de Walehem, magistri Danielis et nobilium hominum meorum domini Arnoldi de Dieden et suorum fratrum domini Friderici et domini Gerhardi, domini Giselberti de Brunchurst, et ministerialium meorum domini Christiani de Arnhem, domini Elberti de Dolrenm domini Theoderici de Damme, domini Johannis de Marsche, domini Wilhelmi de Graflo, domini Johannis de Sallandia, domini Wilhelmi de Wisepe et domini Nicolai de Oihusen et aliorum multorum hominum meorum, sigilli mei munimine roboravi.

Datum in Arnhem anno Domini M° CC° XXX° primo, regnante domino Friderico, Romanorum imperatore, domino Henrico archiepiscopo Coloniensi et domino Willebrando episcopo Trajectensi, III idus Junii.”

De Dertiende eeuw: Herderewich wordt stad

Harderwijk ontving al betrekkelijk vroeg stadsrechten (fig. 16). De stad in het graafschap Gelre maakte onderdeel uit van een categorie steden die op strategische wijze door de landsheren werden voorzien van bepaalde privileges.⁷³ Graaf Otto II schreef in 1231 in een oorkonde aan de nederzetting *Herderewich* dat zij ‘Zutphense rechten’ ontvingen, wat onder andere inhield dat in de stad jaar- en weekmarkten mochten worden georganiseerd.⁷⁴ De landsheer verleende meerdere steden, waaronder ook Doetinchem, Doesburg, Wageningen, Lochem en Elburg op dergelijke wijze voorrechten als instrument in hun machtspolitiek, om hun landsheerlijkheid te vergroten en te consolideren.⁷⁵ Zutphen ontving als eerste stad in het graafschap van Gelre stadsrechten in circa 1195, en werd hiermee in zekere mate onafhankelijk van de landsheer. De stad functioneerde grotendeels als een soort republiek binnen het graafschap.⁷⁶ Harderwijk ontving als tweede stad in het graafschap stadsrechten. De gunstige privileges waren overigens wel verbonden aan enkele randvoorwaarden. Van de inwoners en het stadsbestuur van een stad in het graafschap Gelre werd bijvoorbeeld geëist dat zij gehoorzaamheid en hulde waren verschuldigd aan de landsheer, en dat zij het hoogste recht, de doodstraf, niet mochten spreken.⁷⁷ Vaak waren behalve deze algemene eisen ook specifieke voorwaarden per stad opgesteld. Harderwijk moest bijvoorbeeld bij het bezoek van de landsheer zijn paarden voorzien van stro, haver en water en bovendien mochten in Harderwijk geen horigen als burger worden toegelaten in de stad.⁷⁸ Zoals reeds kort aangehaald, is de aanleiding tot het schenken van Zutphense rechten aan Harderwijk mogelijk op initiatief van ondernemende lieden uit de pre-stedelijke nederzetting ontstaan. Immers, de contacten met het Duitse Rijnland bestonden al, en de mogelijkheid om de handel uit te breiden was voor inwoners van de nederzetting niet mogelijk zonder hiervoor privileges van de landsheer te ontvangen. Waar de agrarische werkzaamheden, de handel en de visserij in de eerste helft van de dertiende eeuw nog relatief van plaatselijk belang waren, zal met name in de tweede helft van de dertiende eeuw een omslag hebben plaatsgevonden naar een meer handels-georiënteerd bestaan.

73 R. Rutte, ‘Landschap vol steden. Over het ontstaan van de Nederlandse steden en hun plattegronden van de elfde tot de vijftiende eeuw’, in: *OverHolland 2*, Delft 2005, p. 76.

74 Saakes 1980 (zie noot 30), p. 9.

75 Rutte 2005 (zie noot 73), p. 76.

76 G.G. Hellinga, *De hertogen van Gelre. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld, 1021-1581*, Zutphen 2012, p. 67.

77 Hellinga 2012 (zie noot 76), pp. 67-68.

78 Een horige kon worden vrijgesteld van de verplichtingen aan de landsheer door minstens één jaar en één dag in een stad gevestigd te zijn als burger. Van Hell 1998 (zie noot 28), p. 15.

Machtssferen in een opkomende handelsstad

Een mogelijke, maar niet concrete indicatie van de vroegste, ruimtelijke groei van Harderwijk sinds het verkrijgen van de Zutphense rechten is de overname van de kerk van Selhorst door een hof van het kapittel van Sint Marie uit Utrecht in 1250.⁷⁹ De proost van de kerk van Selhorst, Walterus, draagt de kerk in dit jaar over, waarmee het kapittel eigendom verkrijgt van deze ‘collatie der kerken de Selhurst’.⁸⁰ Het kapittel van Sint Marie bezat langs de grensgebieden van de huidige Veluwe veel goederen.⁸¹ Hierbij moet worden gedacht aan bijvoorbeeld voedsel, grondstoffen en plaatselijke producten, maar ook aan religieuze artikelen en financiële middelen. Vanuit Harderwijk, gelegen aan de Zuiderzee, kon het kapittel tevens goederen over het water naar Utrecht vershippen.⁸² Uit de correspondentie met Walterus blijkt dat het kapittel geen kerk stichtte bij Harderwijk, maar dat de overname vermoedelijk duidt op de wens van het kapittel om haar invloed in het gebied te vergroten. Kleine dorpskerken in het bisdom lagen door een groot deel van het huidige Nederland verspreid, en functioneerde als bakens in het machtsgebied van de bisschoppen van Utrecht.⁸³ Harderwijk, inmiddels een opkomende handelsstad gesitueerd aan de Zuiderzee, was daarmee voor het kapittel interessant om zich te vestigen. De overname van de kapel duidt op het gebied van het vergroten van de invloedssfeer wederom op de mogelijkheid van het ontstaan van Harderwijk vanuit twee nederzettingen. Door het verlenen van gunstige privileges aan de plaats Harderwijk werkte de graaf van Gelre de kerkelijke rechthebbenden in het gebied echter tegen.⁸⁴ Inwoners van de stad waren immers gevrijwaard van bepaalde voorwaarden, zoals giften en handelingen aan een kerkelijke instantie mits zij onder een ander rechtsbewind vielen. In Lochem en Gendt vond eenzelfde proces plaats onder leiding van Otto II. Het kapittel van Sint Marie had er alle baat bij om Harderwijk niet volledig uit het oog te verliezen, alleen al vanwege de grote scheiding die het graafschap van Gelre tussen het Over- en Nedersticht had gecreëerd met de stad.⁸⁵

79 Dodt van Flensburg 1839 (zie noot 56), p. 9.

80 Saakes 1980 (zie noot 30), p. 9.

81 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 93.

82 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 93.

83 Rutte 2005 (zie noot 73), p. 74.

84 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 95.

85 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 92.

In de dertiende eeuw werden in het graafschap van Gelre zeer veel stenen dorpskerken gebouwd.⁸⁶ Terugkomend op de houten kapel in Ermelo, die al zo vroeg als 1006 werd vervangen voor een stenen dorpskerk, is de kans groot dat in Harderwijk de kerk van Selhorst – al dan niet een kleine, houten variant – is herbouwd als nieuwe kerk. Harderwijk was inmiddels geen pre-stedelijke nederzetting meer, en de toestroom aan nieuwe inwoners – die zich graag wilde vestigen in de stad waar graaf Otto II gunstige voorwaarden garandeerde – betekende dat een grotere kerk vereist was om de inwoners te kunnen blijven bedienen. Ook hier kan uit schriftelijk, primair bronmateriaal van het kapittel van Sint Marie echter niets met zekerheid worden bevestigd. Er wordt enkel melding gedaan omtrent de overname van de kerk in Selhorst, waarin een reden van de overname, alsook toekomstplannen van het kapittel niet zijn toegelicht.

Baksteen zaalbouw



De eerste, concrete aanwijzing van de stadswording van Harderwijk is zeer recent pas aan het licht gekomen (minimap). Tijdens een van de opgravingen in de periode tussen 2006 en 2010 is een bakstenen zaalbouw van 6,7 bij 10 meter uit de tweede helft van de dertiende eeuw aangetroffen, gesitueerd aan de Bruggestraat en de Schoolsteeg (fig. 17).⁸⁷ Het object is gedateerd aan de hand van de formaten van de baksteen. De maten van de zaalbouw zijn 30/32 x 14/16 x 7,5/8,5 centimeter met een tienlagenmaat van 94-96 centimeter, en komen overeen met bakstenen in de dertiende-eeuwse, Amersfoortse stadspoorten.⁸⁸ Ook is het formaat van de stenen in de aangetroffen zaalbouw kleiner

Fig. 17. Bij de opgraving door RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. in de periode tussen 2006 en 2010 zijn restanten van de dertiende-eeuwse zaalbouw aangetroffen. Het object heeft een basis 6,7 x 10 meter groot.



⁸⁶ Alleen al in de huidige Betuwe zijn tot op heden nog 147 laat-Middeleeuwse dorpskerken aanwezig, waarvan niet bekend is hoeveel er ooit hebben gestaan. De kerkdichtheid is hiermee hoog: hemelsbreed gezien staat om de circa 1,5 kilometer een kerk. A.G. Schulte, *Kerken in Gelderland*, Zutphen 2000, p. 36-50. Zie voor een uitgebreide omschrijving van dorpskerken in het huidige Gelderland ook de reeks *Langs de oude Gelderse kerken* van auteurs Z. Kolks, K. van der Ploeg en G. Hoekstra uit 1973 tot 1978.

⁸⁷ RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), pp. 55-62.

⁸⁸ RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), p. 56.

dan de vroegste Nederlandse baksteen, van circa 35 x 17 x 10 centimeter, maar wel groter dan de na 1300 veelal toegepaste baksteen van circa 30 x 14,5 x 6,5 centimeter.⁸⁹ In de situatie van Harderwijk kan daarnaast worden gekeken naar de oudste stad in het graafschap van Gelre: Zutphen. De dikte van de bakstenen in de zaalbouw zijn relatief precies dateerbaar, waarin steendiktes van circa 8,5 centimeter in Zutphen enkel in de periode tussen 1225 en 1275 zijn toegepast.⁹⁰ Hoewel het Vlaamse metselverband eveneens zichtbaar is, is het dateren van een metselverband moeilijk. Het Vlaamse verband behoort tot de oudst bekende metselverbanden in Nederland, en werd in de dertiende eeuw reeds toegepast.⁹¹ Metselverbanden zijn echter van alle tijden, en kunnen niet louter worden gebruikt ter datering van een object. Het metselwerk van de onderbouw was daarnaast voorzien van een pleisterlaag, waarvan resten zijn teruggevonden.⁹² Bij de archeologisch opgraving van de zaalbouw is verder aangetoond dat het object in het begin van de veertiende eeuw is uitgebrand.⁹³

Van het laat-middeleeuwse gebouw zijn de fundering en het onderste gedeelte van het opgaande metselwerk aangetroffen. Het object stond ten minste aan twee zijden vrij van eventuele bebouwing, en werd omringd door een plein van veldkeien.⁹⁴ Aan de zuidzijde werd de zaalbouw begrensd door de akkers en sloten, waarmee het object vermoedelijk aan de rand van de nederzetting heeft gestaan in de tweede helft van de dertiende eeuw. De twaalfde-eeuwse akkers ter plaatse van de zaalbouw zijn in de eerste helft van de dertiende eeuw voorzien van een grindrijk grondverbeteringspakket, terwijl tijdens de opgraving is opgemerkt dat de akkerpakketten ten zuiden van het gebouw zijn opgehoogd met nieuwe akkergrond.⁹⁵ Dit gebied verstedelijkte dus nog niet in de dertiende eeuw. Terugkomend op de omvangrijke vondst van het Pingsdorf-aardewerk ter hoogte van de Bruggestraat, waarbij in de Vijhestraat slechts enkele scherven zijn aangetroffen, is de stedelijke kern van Harderwijk vermoedelijk ontstaan langs de Bruggestraat in de vorm van lintbebouwing.

89 P. Bot, *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas 2009, p. 59. Zie ook voor een omvangrijke lijst met studies naar de Middeleeuwse baksteen de literatuurlijst van J. van der Hoeve, 'Vroeg metselwerk in Nederland. Volop regionale verschillen', in: *Historisch metselwerk. Instandhouding, herstel en conservering*, Zwolle 2012, p. 25.

90 RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), p. 56.

91 Bot 2009 (zie noot 89), p. 111.

92 RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), pp. 57-58.

93 Het exacte jaartal van de brand is niet vastgesteld, hoewel sporen en vondstmateriaal in de grondpakketten aantonen dat dit in de eerste helft van de veertiende eeuw moet zijn gebeurd. Deze datering is van belang omdat het aantoont dat de zaalbouw niet bij de enorme stadsbrand van 1503 is uitgebrand. RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), p. 61.

94 RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), p. 61.

95 RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), pp. 157-159.

Het kan worden uitgesloten dat een bakstenen gebouw in de dertiende eeuw voor de burgerij binnen de mogelijkheden voor bewoning lag. Slechts zeer vermogende personen of instanties, zoals een landsheer, klooster, kerk of stadsbestuur kon zich een stenen object permitteren. De gebruiksfunctie van de zaalbouw kan daarmee echter niet worden vastgesteld. Er zijn tot op heden geen bronnen bekend waarin iets over het gebouw is vermeld, en ook bij de opgraving zijn geen concrete vondsten gedaan die wijzen op een bepaalde gebruiksfunctie. De conclusie die het meest waarschijnlijk werd geacht door de archeologen bij het aantreffen van de zaalbouw was dat het object een landsheerlijke residentie betrof.⁹⁶ Het argument dat hiervoor is gegeven heeft betrekking op de brand in de zaalbouw van begin veertiende eeuw. Wat opvalt is dat graaf Reynald van Gelre op 29 april 1310 goedkeuring krijgt van het stadsbestuur van Harderwijk voor de aankoop van een stuk grond nabij ‘de muur’.⁹⁷ De exacte locatie is hierbij niet vermeld, hoewel in 1315 een landsheerlijke residentie wordt vermeld in het zuid-westen van de stad, tegen de toen bestaande stadsmuur (minimap en fig. 18).⁹⁸ In datzelfde jaar breidt Reynald eveneens de stadsgrenzen uit ‘met het land *Rumenoge* dat strekt van den heuvel en den weg van *Tonsel* naar het kruis en vandaar naar het bosch genaamd *Holst*, met voorbehoud van zijn belasting en tiendrecht’.⁹⁹ Gezien de datum van de eerste vermelding van deze residentie – of wellicht zelfs een blokhuis – is het denkbaar dat de landsheer na de brand van de zaalbouw een nieuw onderkomen liet bouwen. De stadsgrenzen van Harderwijk waren uitgebreid, en het is logisch dat ter plaatse van de nieuwe grenzen van de stad verdedigingswerken werden gebouwd. Dit hoeft echter niet in verband te staan met een eerdere, grafelijke residentie. Een opkomende handelsstad moest immers zijn voorbereid op toekomstige dreigingen van buitenaf.



Het schriftelijke, primaire bronmateriaal zoals correspondentie tussen het kapittel van Sint Marie, de landsheer en het stadsbestuur, heeft geleid tot een andere mogelijke hypothese. Een mogelijke eigenaar van de zaalbouw heeft wederom betrekking op de brand in de zaalbouw in het begin van de veertiende eeuw. Het in 1336 vermeldde Heilige Geest-Gasthuis is ter plaatse van de zaalbouw gesitueerd.¹⁰⁰ Op 15 maart 1336 functioneerde graaf Reynald als bemiddelaar in een geschil tussen het kapittel van Sint Marie in Utrecht en het kapittel van Sint Marie in Harderwijk over de bevoegd-

⁹⁶ Zie voor beknopte samenvatting vondst zaalbouw RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), pp. 290-291.

⁹⁷ Gelders Archief, Hertogelijk Archief Arnhem, inv. nr. 25.

⁹⁸ J. van Hell, ‘Harderwijk’, in: Van der Krogt (red.) e.a. 1992 (zie noot 5).

⁹⁹ *Tonsel* beslaat het gebied ten zuiden van Harderwijk, en voert via *Holst* - tegenwoordig Horst - richting Ermelo. De eerder besproken Hanzeroute via de Arnhemsekarweg loopt later door dit gebied. Saakes 1980 (zie noot 30), p. 12.

¹⁰⁰ Saakes 1980 (zie noot 30), p. 14 en J. van Hell, ‘Harderwijk’, in: Van der Krogt (red.) e.a. 1992 (zie noot 5).

Fig. 18. “Het Blokhuis”,
gesitueerd in het zuid-westen
van Harderwijk anno 2015.
Op de foto is de landsheer-
lijke residentie zichtbaar, die
onderdeel uitmaakte van de
stadsmuur aan de zeezijde.
Rechts op de foto zijn grote
delen van de stadsommuring
zichtbaar.



heden van de in het gasthuis dienstdoende priester.¹⁰¹ Het gasthuis, nog zichtbaar op de kaart van Van Deventer, is voor een deel over de fundamenten van de zaalbouw gebouwd – het gasthuis is georiënteerd in oost-westelijke richting – maar volgt niet de contouren van de zaalbouw (fig. 19). De aangetroffen zaalbouw is immers georiënteerd in noord-zuidelijke richting. De zaalbouw was mogelijk in bezit van het kapittel van Sint Marie, net als de kerk van Selhorst na 1250, waarbij na de brand het gebouw al dan niet deels is herbouwd en bestemd tot gasthuis. Wederom ontbreken echter meer aanwijzingen, behalve het geschil binnen het kapittel van Sint Marie, die deze hypothese kan bijstaan.

Fig. 19. Jacob van Deventer, *Stadsplattegrond*, circa 1560. Ter plaatse van de pijl is duidelijk zichtbaar dat het Heilige Geest-Gasthuis is georiënteerd op een oost-westelijke as. De aangetroffen zaalbouw die voor een deel onder het inmiddels niet meer bestaande gasthuis is gesitueerd, is georiënteerd op een noord-zuidelijke as.



101 Saakes 1980 (zie noot 30), p. 14.

Broeders van de franciscaner Bedelorde vestigen zich in de stad

Dat de minderbroeders zich tenminste in 1290 in Harderwijk vestigden is van belang voor het stadswordingproces.¹⁰² Deze bedelorde situeerde zich doorgaans in de periferie van steden, en niet bij – al dan niet kleine – dorpen.¹⁰³ In zekere zin is de komst van deze bedelorde in Harderwijk een bezegeling van het stadswordingproces dat in de dertiende eeuw plaatsvond. In veel andere Noord-Europese steden is dit patroon eveneens herkenbaar: een bedelordeklooster vormde een van de indicatoren voor verstedelijking.¹⁰⁴ De franciscanen stichtte in Nederland vóór 1318 al dertien van de in totaal negenentwintig kloosters.¹⁰⁵ De oprichting van de orde der franciscanen, ook wel minderbroeders, in 1221 in Italië vond dus al vroeg zijn toevlucht naar Noord-West Europa. Harderwijk behoort zo ook tot de eerste ‘golf’ kloosterstichtingen van de bedelorden in de Lage Landen. De minderbroeders onderscheiden zich ten opzichte van ‘reguliere’ monniken doordat zij afhankelijk zijn van liefdadigheid voor hun levensonderhoud. Een minderbroeder heeft daarom in principe geen eigendom – noch individueel, noch gedeeld. Hiermee is direct duidelijk dat de toezegging van een eerste kerk of kapel waar zij zich vestigden een hachelijke zaak is.¹⁰⁶ De minderbroeders die zich in een kleine groep in een stad vestigden, konden onmogelijk direct een kloosterkerk stichtten – zij waren immers gasten in de stad. De kleine gemeenschap installeerde zich doorgaans in een gebouw van een gastheer, zoals de burgerij, een stedelijke gezagvoerder, de landsheer maar soms ook een kerk zelf.¹⁰⁷ De voornaamste zaak voor de minderbroeders was in dit stadium om te integreren in een stad, en daarmee geaccepteerd worden bij verschillende sociale groepen.¹⁰⁸ Eenmaal als onderdeel van het stedelijk wezen, vond in de tweede helft van de dertiende eeuw een grote bouw golf plaats waarin veelal grote, ‘definitieve’ kloosterkerken door de bedelorden werden gebouwd.¹⁰⁹

102 Dodt van Flensburg 1839 (zie noot 56), pp. 4-5.

103 T. Coomans, ‘De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland’, in: *Bulletin K.N.O.B.* 101 (2002) nr. 6, pp. 176-177.

104 Jacques Le Goff stelde in 1968 een hypothese op over de relatie tussen de verspreiding van de bedelorden en het proces van verstedelijking in de westerse middeleeuwen. Hierin stelt de Franse historicus dat de aanwezigheid van een bedelordeklooster in het centrum van een stad was gepositioneerd, en dat andersom geen stedelijk centrum bestond zonder een bedelordeklooster. Zie J. Le Goff, ‘Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: l’implantation des ordres mendiants’, in: *Annales E.S.C.M.* 23 (1968), pp. 335-352.

105 Coomans 2002 (zie noot 103), p. 176.

106 Coomans 2002 (zie noot 103), p. 178.

107 Coomans 2002 (zie noot 103), p. 178.

108 Coomans 2002 (zie noot 103), p. 178.

109 Coomans 2002 (zie noot 103), pp. 177-178.

De minderbroeders in Harderwijk vestigden zich hoogstwaarschijnlijk op dezelfde manier. Al in 1290 blijkt uit correspondentie tussen het kapittel van Sint Marie en de *in domo Fratrum Minorum* dat zij meerdere ‘huissteden’ in volledige eigendom hebben gekregen door dit van het kapittel van Sint Marie te kopen (minimap en fig. 20).¹¹⁰ De objecten die de minderbroeders hierbij overnamen waren in bezit van het kapittel van Sint Marie, die in tegenstelling tot de kerk van Selhorst juist afstand deden van dit gebied binnen Harderwijk. Het verworven klooster van de minderbroeders viel hiermee binnen de latere muren van de stad. Welke aanleiding vanuit het kapittel van Sint Marie heerste om hun bezit af te staan is onduidelijk. Meerdere bedelorden, behalve de franciscanen ook de dominicanen, eremieten en karmelieten, vestigden zich binnen de stadsomwallingen van onder meer ‘s-Hertogenbosch, Kampen, Haarlem, Leeuwarden, Maastricht en Nijmegen.¹¹¹ Stedelijke parochies en kapittels boden doorgaans felle weerstand tegen de vestiging van deze orden binnen de stad, omdat zij hiermee binnen hun voorrechten traden – behalve een kapittel kregen bijvoorbeeld ook bedelorden het recht om mensen te begraven en processies te houden.¹¹² Meestal kregen de bedelorden toch vaste voet aan de grond in een stad met behulp van ondersteuning van de landsheer.



Fig. 20.1 en 20.2 Bij een opgraving in februari 2014 op de Markt zijn voor het eerst restanten aangetroffen van de kloosterkerk van de Minderbroeders. Het betreffen fundamente van de noord-zijde van de kerk, waarvan de exacte situering tot op heden nog twijfelachtig was. De vondst bevestigt echter dat de situering zoals op het kaartmateriaal van Van Deventer betrouwbaar is. De uiteindelijke omtrek van de kerk bedroeg ruim vijftig bij twintig meter, hoewel niet bekend is welke omvang de dertiende-eeuwse kerk had. Ook is het voormalige kerkhof hierbij aangetroffen.



¹¹⁰ Op 28 april 1290 wordt aangegeven dat ‘Enige areae, of huissteden binnen Harderwijk, vrij van thins, en in vollen eigendom door het kapittel van Sint Marie afgestaan en verkocht aan de Minderbroeders aldaar’. Dodt van Flensburg 1839 (zie noot 56), pp. 4-5.

¹¹¹ Coomans 2002 (zie noot 103), pp. 176-177.

¹¹² Coomans 2002 (zie noot 103), p. 177.

Fig. 21. Schematisering van de vroegste ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in de dertiende eeuw. Ongeveer tussen de zaalbouw en het klooster van de minderbroeders ontstond het eerste stedelijke weefsel, waarin een meer handelsgeoriënteerde nadruk lag dan de rest van de nederzetting. In het gebied van de Vuldersbrink, ten oosten van de latere handelskern vestigden vermoedelijk meerdere ambachtslui zich.



De ruimtelijke vorm van het laat dertiende-eeuwse Harderwijk

De begrenzing van de stad lijkt in de tweede helft van de dertiende eeuw te zijn vastgelegd, waarbij de ommuring aan de oostzijde van de stad als eerst werd gebouwd. Reeds in 1294 strekte een ommuring zich ten minste uit tussen de Grotepoort en de Luttekepoort.¹¹³ De muur is pas in dit jaar voor het eerst als zodanig vermeld, hoewel niet met volledige zekerheid gezegd kan worden of hiervoor al een aarden wal of bijvoorbeeld een houten palissade aanwezig was. Terugkoppeland aan de brief van graaf Reynald in 1310, is sedert dit jaartal de zuid-westelijke kant van de stad echter ommuurd. De landsheerlijke residentie diende hier vermoedelijk als kopstuk van de muur. De vraag die hierbij wordt opgeroepen is of de stadsmuur van Harderwijk in één bouwcampagne is aangelegd.

Kijkend naar de stadsplattegrond van Jacob van Deventer valt op dat de bouwwijze van de muur bestond uit een afwisseling van rechte stukken muurwerk en verhoogde verdedigingstorens (fig. 22). Het gebied tussen de Grotepoort en de Luttekepoort is hierbij gelijk aan de stadsmuur ten noorden van de Grotepoort en ten zuiden van de Luttekepoort, waarbij ook het gedeelte tussen de Smeepoort en het blokhuis op gelijke wijze in kaart is gebracht. Deze visuele constatering wordt bijgestaan door de tot op heden aanwezige constructie. Archeologische opgravingen die sinds 1978 op verscheidene locaties bij de stadsmuur zijn uitgevoerd tonen aan dat de constructiewijze van de fundering en de eerste meters van het opgaand metselwerk van de muren aan de noord-, oost- en zuidzijde identiek zijn, waarin eveneens dezelfde materialen zoals natuursteen en baksteen zijn toegepast.¹¹⁴ De laat Middeleeuwse ophoging van de muur kan hierbij worden onderscheiden in het metselwerk, waarmee aangetoond kan worden dat de onderbouw van de muur ouder is dan de bovenbouw. De daadwerkelijke dateringen hiervan zijn echter moeilijk vast te stellen.

De ruimtelijke vorm van Harderwijk aan het einde van de dertiende eeuw is op basis van slechts enkele markante objecten zeker (fig. 21). Gezien de komst van de Minderbroeders in de stad, en de welvaart die Harderwijk in de late dertiende eeuw moest hebben – een riant, bakstenen zaalbauw en twee stadspoorten waren immers niet voor een agrarische nederzetting weggelegd – was er sinds deze periode ruimte voor stedelijke ontwikkeling. De omslag van een hoofdzakelijk agrarische bestaanswijze tot een meer handels-georiënteerde bestaanswijze moet dan ook aan het eind van de dertiende eeuw hebben plaatsgevonden.

¹¹³ Utrechts Archief, archief van het kapittel van Sint Marie, inv. nr. 1, f. 44 en f. 274.

¹¹⁴ Rapporten en fotoverslagen Archeologisch Veldwerk Harderwijk, geraadpleegd via dhr. H. Hovenkamp.

Fig. 22.1. Jacob van Deventer, *Stadsplattegrond*, circa 1560. Detailopname bij de Lutteke Poort. Van Deventer gaf reeds in zijn plattegrond weer dat er verhoogde verdedigings-torens - of doelen - aanwezig waren in de muur.



Fig. 22.2. De zogenaamde doelen zijn tot op heden nog zichtbaar in het overgebleven muurwerk op enkele locaties in de stad. Het 'doel' direct ten oosten van het Catharinaklooster is tot op heden nog de grootste variant (locatie minimap).



De veertiende eeuw: welvaart door de handel in de Hanze

Uit de correspondentie van 31 oktober 1285 tussen de Raad van Wismar en verscheidene Hanzesteden, waarin ook Harderwijk wordt vermeld, blijkt dat de stad in dit jaar al minstens betrokken moet zijn geweest in het Noord-Duitse Hanzeverbond.¹¹⁵ Wat hierbij opvalt is dat Harderwijk, samen met Deventer en Zutphen, pas in 1343 expliciet de privileges van de ‘kooplieden uit de Hanze der Duitschers’ in Bergen ontvingen.¹¹⁶ Stavoren en Kampen volgden pas in 1376 terwijl ook zij al langer – inmiddels bijna een eeuw – deelnamen aan de handel met de Hanzesteden.¹¹⁷ Een vaak misplaatste veronderstelling is dat de Hanze van meet af aan een georganiseerde, formele stedenbond was waarin de invloedssfeer en het ledenaantal duidelijk waren afgebakend.¹¹⁸ Het is echter niet helemaal duidelijk wanneer de Hanze is ontstaan, en een georganiseerde structuur bereikte het verbond pas op zijn vroegst in de tweede helft van de vijftiende eeuw, waarbij zelfs toen nog buiten de gemaakte afspraken om werd gehandeld.¹¹⁹

Harderwijk had in het vroegste stadium van haar handelsgeschiedenis in de Hanze contact met het huidige Scandinavië, waarbij de stapelmarkt in de Noorse stad Bergen al sinds de late dertiende eeuw een veel bevaren uitvalshoek was.¹²⁰ Veel belangrijker werd Scandinavië sinds 1316 wanneer de Deense koning Erick aan handelaren uit Harderwijk beloofde een veilig onderkomen te bieden in zijn koninkrijk, door de stad een zogenaamde *vitte* op Skanor te bieden.¹²¹ Een *vitte* kan worden gezien als een soort marktplaats voor internationale handelaren, gesitueerd binnen een afgebakend stuk grond. Het was een kleine nederzetting *an sich*. Binnen een *vitte* waren onder meer openbare gebouwen opgenomen, zoals een kerk en een voogdijhuis, maar ook pakhuizen, herbergen en zelfs een bordeel maakte onderdeel uit van deze handelsplaatsen.¹²² Behalve Harderwijk hadden ook Zutphen en Stavoren een *vitte* in het huidige Denemarken.¹²³ De

115 31 Oktober 1285, ‘De Raad van Wismar doet aan de hanzesteden, waaronder Harderwijk, verslag van de onderhandelingen, door bemiddeling van Magnus, koning van Zweden, gevoerd met Noorwegen, over begane geweldadaden en noodigt die steden uit voor 27 December a.s. gevormachtigden te zenden’, Saakes 1980 (zie noot 30), p. 10.

116 Weststrate 2008 (zie noot 7), p. 29.

117 Weststrate 2008 (zie noot 7), p. 29.

118 Weststrate 2008 (zie noot 7), p. 32.

119 Weststrate 2008 (zie noot 7), p. 32.

120 Weststrate 2008 (zie noot 7), p. 28.

121 Archief Stadsbestuur Harderwijk 1231-1812, inv. nr. 81, regest 26 en 70, zie ook Saakes 1980 (zie noot 30), p. 13 en Weststrate 2008 (zie noot 7), p. 30.

122 C. Jahnke, *Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12. - 16. Jahrhundert)*, Keulen 2000, p. 76.

123 Weststrate 2008 (zie noot 7), p. 30.

Fig. 23. Schematisering van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in de veertiende eeuw. Het stedelijke weefsel wat in de dertiende eeuw langzaam tot een vorm van lintbebouwing heeft gevormd is in de veertiende eeuw snel uitgebreid, aan zowel de noord- als de zuidzijde van de stad. Het agrarische gebied schoof hiermee vermoedelijk op richting het zuiden. Hoe het gebied ten noorden en oosten van de Oosterwijck is niet bekend.



handel op de Oostzee was voor Harderwijk lucratief. Vanuit de stad werden onder meer laken, wol, wijn en zout geëxporteerd, waar voornamelijk vis en eikenhout voor werden teruggebracht naar Harderwijk.¹²⁴ Zoutwatervis was in de Zuiderzee slechts beperkt voorhanden, terwijl bijvoorbeeld kabeljauw – in de Middeleeuwen stokvis genoemd – in overvloed aanwezig was in de Oostzee.¹²⁵ Door de privileges die verbonden waren aan het hebben van een *vitte*, mochten zeevaarders uit Harderwijk daarom vis mee terug voeren naar de stad.

Behalve dat de stad zich kon profileren als handelsstad hadden mogelijk ook de graven van Gelre baat bij de overzeese handel vanuit Harderwijk.¹²⁶ Afhankelijk van de soorten en hoeveelheden goederen die vanuit Harderwijk richting Deventer, Zutphen en Arnhem – of vice versa – werden getransporteerd via de eerder beschreven route naar Arnhem, konden de graven van Gelre de dure ‘Cathentol’ bij Zwolle vermijden.¹²⁷ Het Overstichtse Zwolle verleende geen tolvrijheid aan Gelderse steden, waarmee de winst op goederen al in de eerste kilometers stroomopwaarts op de IJssel werden gedrukt. Hoewel de kosten van transport via land duurder waren dan via water, is het denkbaar dat juist voor kleine hoeveelheden goederen, zoals een kar met vis voor de markt in bijvoorbeeld Deventer, kosten en tijd werden bespaard door de tol te vermijden.

Deze economische ontwikkelingen zijn in de veertiende eeuw terug te zien in de ruimtelijke groei van Harderwijk (fig. 23). In deze eeuw groeide Harderwijk aanzienlijk uit ten opzichte van de oudste kern. Een van de belangrijkste, schriftelijke bronnen is de in de introductie beschreven brief van het Sint Jurriaensgilde uit 1410.¹²⁸ Zowel ten noorden als ten zuiden van de in de dertiende eeuw ontstane kern vond een ruimtelijke expansie plaats, waarbij het agrarische gebied zich heroriënteerde om meer plaats te maken voor stedelijk gebied. Hierbij valt op dat steeds meer agrarische grond plaats moet hebben gemaakt voor stedelijk weefsel, en dat het stratenpatroon hierbij werd gevormd door het bestaande netwerk aan akkers en sloten. De agrarische nijverheid werd hierbij deels omgevormd voor onder meer ambachten en woonhuizen.

124 Van Hell 1998 (zie noot 28), p. 16.

125 Weststrate 2008 (zie noot 7), p. 97.

126 Rutte 2002 (zie noot 1), p. 93.

127 D. Wemes, ‘De Cathentol bij Zwolle’, in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 7 (1990), p. 26.

128 Archief Stadsbestuur Harderwijk 1231-1812, inv. nr. 1737, regest 131.

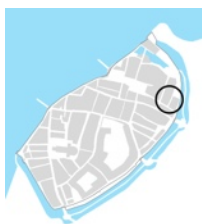
Ambachten in de stad

Op verschillende locaties in de stad vestigen ambachtslui zich in de veertiende eeuw. Zoals eerder toegelicht waren zout en laken de twee voornaamste exportproducten van Harderwijk over zee, en vormde daarbij vis een exportproduct voor het achterland. Ambachtslieden vestigden zich dan ook op verschillende locaties in de stad.

In Harderwijk, omringd door veengebied, werd zout gewonnen door middel van moertering.¹²⁹ In dit proces, wat in de Lage Landen tot in de zestiende eeuw een gebruikelijke ambacht was, werd laagveen gewonnen en gedroogd tot turf. Turf werd vervolgens als brandstof gebruikt in stookplaatsen, waarna in de as uit de turf zout als restproduct over bleef. Door hier water aan toe te voegen en het vervolgens uit te koken hield men zuiver zout over als product. Behalve op de Veluwe was zoutwinning door moertering een lucratieve vorm van inkomen in enkele Zeeuwse steden.¹³⁰ Enkele percelen in het noorden van de Vijhestraat waren in het begin van de veertiende eeuw reeds bebouwd met huizen waar deze ambacht kon worden uitgevoerd (minimap).¹³¹



Vanwege de aanwezigheid en de omvang van de stookplaatsen, en omdat deze aan de achterzijde van de huizen waren gesitueerd aan de buitenzijde van de gebouwen, kan worden uitgesloten dat het om stookplaatsen voor eigen gebruik gaat. Grote hoeveelheden turf werden hier gebrand, waarbij het zout werd opgeslagen ten behoeve van export. Deze zogenaamde zouthuizen vormde in de eerste helft van de veertiende eeuw de begrenzing van de stedelijke kern aan de zuidkant, met meer richting het zuiden nog steeds akkers. Hierbij is het aannemelijk dat de agrarische grond deels ten zuiden van de *Sypel* is doorgezet, om de hoeveelheid akkers te blijven behouden. Het gebied tussen de zouthuizen en de *Sypel* werd in de tweede helft van de veertiende eeuw met grindrijke grondverbeteringspakketten verhard, en daarmee geschikt gemaakt voor bebouwing.¹³²



Overigens worden in de eerste helft van de vijftiende eeuw in het noord-oosten van de stad ook enkele zouthuizen vermeld (minimap). Harderwijk had in dit opzicht minstens tussen de eerste helft van de veertiende eeuw en de eerste helft van de vijftiende eeuw profijt van deze ambacht. Tot wanneer zout als exportproduct werd gebruik is niet duidelijk. Laagveen vormde immers een uitputbare bron, waarbij het veen naarmate het Veluwse landschap hoger doorvoerde richting het oosten, schaarser werd.

¹²⁹ RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), p. 187.

¹³⁰ R. Stenvert, 'Zeeland', in: *Monumenten in Nederland* 9 (2003), p. 275.

¹³¹ Ter plaatse van de opgravingen in de Vijhestraat zijn vroeg veertiende-eeuwse stookplaatsen aangetroffen. RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), pp. 167-175.

¹³² RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), pp. 186-188.

Behalve zoutwinning was Harderwijk sinds de tweede helft van de veertiende eeuw een belangrijke producent van laken. Het Harderwijker Laken was een tamelijk luxe product uit de stad. Het produceren van laken was een ambachtelijk proces, waarbij de status van wolreder of drapenier hoog was.¹³³ Nederlandse wol was in vergelijking met wol uit Engeland en Spanje van matige kwaliteit, hoewel Veluwe wol te boek stond als kwalitatief goed. Elk jaar werden drie mannen door het stadsbestuur aangewezen en beëdigd als waardijn om zo lakens te kunnen keuren. Bij een positieve inspectie werden de producten voorzien van de keur van de Harderwijker Lakenloden, waarmee de kwaliteit was bezegeld.¹³⁴ In een keurrapport uit 1434, ruim een halve eeuw na de opkomst van het ambacht in de stad, is tevens beschreven dat op dat moment vijf kleuren verkrijgbaar waren voor het Harderwijker Laken, te weten zwart, rood, grijs, donkerblauw en donkergroen.¹³⁵ Wanneer de wolreders zich daadwerkelijk vestigden als ambacht in de stad is niet vast te stellen, hoewel de ambacht in de tweede helft van de veertiende eeuw al behoorlijk van omvang moet zijn geweest om ook daadwerkelijk als exportproduct te gebruiken in de handel. De locatie van de vroegste wolreders en lakenmakers is hierbij verondersteld op het gebied aan de Wolleweverstraat, maar ook in aan de straten van de



Vuldersbrink (minimap). Samen met onder meer de mandenmakers, smeden, schoenmakers en bakkers waren deze gilden al sinds het begin van de vijftiende eeuw gevestigd in dit stadsdeel.¹³⁶ De morfologie van dit stadsdeel, met de smalle percelen en langgerekte straten, duidt in dit opzicht op een snelle vorm van verstedelijking gericht op een meer handels-georiënteerd bestaan. In het algemene stadswordingsproces in Nederland is doorgaans zichtbaar dat meer grondgebied werd gereserveerd voor de bouw van huizen, pakhuizen, huizen waar een ambacht werd uitgevoerd en voor religieuze gebouwen, waarmee het dorpse, agrarische karakter transformeerde in een stedelijk type: smallere kavels, het bebouwde weefsel werd dichter en open ruimtes werden verder opgevuld.¹³⁷ Ook ten noorden van deze 'handelskern' van Harderwijk vond dit plaats. De stad dijde hiermee uit richting het noorden, waarbij de Visch- en Korenmarkt aan het eind van de veertiende eeuw vermoedelijk al werden omsloten door bebouwing (minimap).¹³⁸



133 Van Hell 1998 (zie noot 28), p. 27.

134 Van Hell 1998 (zie noot 28), pp. 27-28.

135 Van Hell 1998 (zie noot 28), p. 28.

136 Van Hell 1998 (zie noot 28), p. 28.

137 W. Boerefijn, 'De totstandkoming van de stedelijke vorm', in: *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, p. 136.

138 Bebouwing in de Oosterwijk nabij de stadsmuur alsmede de Oosterwijk zelf zijn in de brief van het Sint Jurriensgilde beide benoemd in 1410. Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1737, regist 131.

Handelsgebied: kernen voor de import en export van goederen

Zoals zojuist benoemd, ontwikkelde in de tweede helft van de veertiende eeuw een handelskern in Harderwijk. De exacte afbakening van dit gebied is echter problematisch. Er is sprake van een clustering van ambachtsgilden in een aanwijsbaar gebied van Harderwijk, namelijk aan de Wolleweverstraat en aan de straten van de Vuldersbrink. Anderzijds is de lintbebouwing die tussen de twee havens – de Hoge Bruggepoort en de Lage Bruggepoort – richting het oosten van de stad is gesitueerd eveneens een plek waarin handel werd gedreven (minimap). Waar de grenzen zich precies bevonden, en in welke periode dit het meest omvangrijk was is echter moeilijk vast te stellen. Welvarende handelaren vestigden zich in veel Nederlandse steden in het havengebied, en zo ook in Harderwijk. De Bruggestraat was hierbij deels bebouwd met riant woonhuizen (minimap).¹³⁹ Vermoedelijk is vanuit hier een deel van de handelskern ontstaan. De verbinding met het open water van de Zuiderzee fungeerde tenminste sedert 1285, toen Harderwijk reeds als Hanzestad werd getypeerd, als belangrijke locatie in de stad. De oudste verbinding met het water geschiedde, zoals gezegd, hoogstwaarschijnlijk via de *Sypel* en de brede sloten naar de Bruggestraat. Zowel de Hoge Bruggepoort als de Lage Bruggepoort – later de Vischpoort – zijn beide in 1410 vermeld.¹⁴⁰ Toch is het zeer aannemelijk dat de havenpoorten in de tweede helft van de veertiende eeuw reeds moeten hebben bestaan: de stad was immers al grotendeels afhankelijk van de overzeese handel, waarbij de afslag van vis en het aan wal brengen van andere goederen mogelijk moest zijn. Het gebrek aan archivalisch- alsmede archeologisch materiaal kan in dit opzicht geen uitsluitsel bieden over een eerdere totstandkoming dan het jaartal 1410.

Het gebied nabij de Vischmarkt is hierbij in twee delen tot stand gekomen in de veertiende eeuw. In de eerste helft van de veertiende eeuw is de lintbebouwing aan de Bruggestraat en de Wolleweverstraat uitgebreid, waarbij de bebouwing ten noorden van de Hoogstraat en de Grotepoortstraat is gevormd (minimap). De akkers ten noorden van deze bebouwing zullen hierbij in de eerste helft van de veertiende eeuw zijn getransformeerd tot de Vischmarkt. De Oosterwijk is pas in de late veertiende eeuw verstedelijkt, waarbij de akkers tot in de tweede helft van de vijftiende eeuw dienst deden als zodanig.¹⁴¹ De gehele Oosterwijk is in deze periode ontstaan, waarbij de laatste stukken agrarische grond zijn vervangen voor bebouwing voor tenminste 1410.¹⁴² Het in

¹³⁹ Enkele van de oudste delen van huizen in Harderwijk zijn gesitueerd in de Bruggestraat, waarvan een deel ongeschonden de grote stadsbrand van 1503 zijn doorgekomen. De achterhuizen van deze woningen zijn hierbij bewaard gebleven. J.M.H. Penders, 'Een bouwhistorische inventarisatie in Harderwijk', in: *Bulletin K.N.O.B.* 5 (1995), pp. 135-142.

¹⁴⁰ Archief Stadsbestuur Harderwijk 1231-1812, inv. nr. 1737, regist 131.

¹⁴¹ De laatste akkerpakketten zijn gedateerd op de tweede helft van de veertiende eeuw. Feenstra 1978 (zie noot 11), pp. 290-293.

¹⁴² Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1737, regist 131.

1439 voor het eerste vermeldde Agnietenklooster roept hierbij de vraag op of het klooster in de tweede helft van de veertiende eeuw tot stand gekomen is, net als de gehele Oosterwijk, of reeds bestond voor die tijd (minimap). In dit laatste geval kon het klooster temidden van de agrarische grond al langer hebben bestaan, hoewel archivalische bronnen hier geen duidelijkheid bieden.¹⁴³ De eerste bebouwing in het gebied ten oosten van het Agnietenklooster wordt overigens pas in de eerste helft van de vijftiende eeuw vermeld, waarbij niet duidelijk is of dit stadsdeel tegelijk met de Oosterwijk is ontwikkeld.¹⁴⁴ Vanwege de agrarische grond die nog tot in de veertiende eeuw als zodanig werd gebruikt is het waarschijnlijker dat de Oosterwijk pas sinds de late veertiende- en vroege vijftiende eeuw in het verstedelijkingsproces werd opgenomen.



Bewoning door de stad verspreid

De reeds eerder behandelde landsheerlijke residentie is gesitueerd in de uiterst zuidwestelijke hoek van de stad (minimap). Het object uit circa 1315 is hiermee een van de oudst gedocumenteerde gebouwen van de stad. Ondanks de opmerkelijk zuidelijke situering in de stad, ontstaan in een vroeg stadium van het stadswordingsproces, waren niet alle delen van de stad al in de veertiende eeuw bebouwd. Waar de stad in het noorden een stedelijk karakter krijgt in deze periode, vindt het stadswordingsproces in het zuiden van de stad een stuk geleidelijker plaats. Dit gebied wordt gedurende de veertiende eeuw dan ook grotendeels gekenmerkt door het agrarische karakter. Aan de hand van de beschrijving van het Sint Jurriaensgilde kan de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in de veertiende eeuw voor een deel worden gereconstrueerd.



In de brief van het gilde is, zoals gezegd, beschreven dat ten minste deze straten en huizen reeds bestonden in 1410: ‘huysen in der Vyestrategie; huysen voir den Broderen; hove buten der groten porten; steenhuyse bij der brugge; huysen en hofstede in die Oosterwijk bij der muren; huysen in de Oosterwijk; een huys bij der Smede poirte; huysen in der Merctstrategie; hoechuyse ander Merct; huysen in der Donckerstraet; huysen bij bijder brugge’.¹⁴⁵ Hoewel de eventuele huisnummering ontbreekt, kan aan de hand van de beschrijving doch nauwkeurig worden herleid welke bebouwing ten minste in de veertiende eeuw is gebouwd. Kijkend naar de oudste kern met lintbebouwing – aan de Bruggestraat en de Wolleweverstraat – en de ruimtelijke groei richting het noorden en zuiden ten opzichte van deze kern is duidelijk dat het noorden van de stad vermoedelijk dichter was bevolkt dan het zuiden (fig. 23). Immers, ten zuiden van de Bruggestraat en de

¹⁴³ Het klooster wordt pas op 24 juni 1439 voor het eerst vermeld, wanneer de zusters van het klooster aangeven afstand te doen van de goederen die het klooster bezit, om verder te leven volgens de regel van Augustinus. Saakes 1980 (zie noot 30), pp. 23-24.

¹⁴⁴ Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 798, regest 96, 1v.

¹⁴⁵ Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1737, regest 131.

Wolleweverstraat worden enkel de Vijhestraat, de Smeepoort en de Donkersstraat vermeld, dit ten opzichte van de gehele Oosterwijk alsmede het gebied aan de Vischmarkt, beide havenpoorten en het gebied tegenover het klooster van de Minderbroeders (huyse voir den Broderen).

Kerkelijke gebouwen

Het Heilige Geest-Gasthuis, wat reeds voor 1336 ter plaatse van de uitgebrande zaalbouw is gesitueerd, bevindt zich temidden van de handelskern van de stad (**minimap**). In de tweede helft van de dertiende eeuw vormde het object dan ook de begrenzing van de bebouwing in de stad, waarmee ten zuiden van het gasthuis nog akkers waren gesitueerd. Aan het eind van de veertiende eeuw en in de eerste helft van de vijftiende eeuw vindt echter een sterke toename plaats van bouwactiviteiten van kerkelijke instanties.



De kerk van Selhorst brand in 1399 grotendeels uit.¹⁴⁶ Naar aanleiding van de brand geeft het bisdom van Utrecht in 1415 toestemming aan de kerkmeesters van de kerk van Selhorst om de toren aldaar af te breken en binnen de stadsmuren, waar op dat moment een nieuwe parochiekerk wordt gebouwd, te herbouwen – graaf Reinald van Gelre verbiedt dit echter nog op dezelfde dag, waarbij hij wel toestemming geeft voor de bouw van een geheel nieuwe toren aan de nieuwe parochiekerk.¹⁴⁷ Deze parochiekerk, de Onze Lieve Vrouwe (O.L.V.) kerk, is net ten zuiden van de *Sypel* gesitueerd, die de begrenzing vormt tussen het tot dan toe bebouwde gebied en de nieuwe parochiekerk (minimap). Hoe ver de bouw van de nieuwe parochiekerk was gevorderd in 1415 is niet duidelijk. De bouw van een nieuwe kerk ter vervanging van een andere kerk was niet ongebruikelijk in steden in het hertogdom van Gelre. Behalve in Harderwijk werden ook in Elburg, Doetinchem en Doesburg nieuwe kerken gebouwd binnen de stadskern in plaats van de oudere kerken, die net als in Harderwijk ook buiten de stadsmuren waren gesitueerd.¹⁴⁸ Een andere mogelijkheid is echter dat de nieuwe O.L.V. kerk binnen de stadsmuren ter plaatse van een oudere kerk werd gebouwd. Dit kan tot op heden echter niet worden onderbouwd vanwege het ontbreken van uitgebreid archeologisch onderzoek ter plaatse van de O.L.V. kerk.



¹⁴⁶ Saakes 1980 (zie noot 30), p. 19.

¹⁴⁷ '10 mei. Frederick, bisschop van Utrecht, machtigt de kerkmeesters van de parochiekerk buiten de stad, den toren van die kerk af te breken en hem te stellen binnen de stad ter plaatse waar nu de nieuwe parochiekerk wordt gebouwd. 10 mei. Reinald, hertog van Gelre, verbiedt Schepenen en Raad den toren en de klokken van de verbrande kerk buiten de stad, te herstellen, doch geeft hun verlof om binnen de stad een nieuwen toren te bouwen", Saakes 1980 (zie noot), pp. 19-20. Transcriptie Saakes op basis van passage "Datum in castro nostro Ter Horst anno Domino millesimo .cccc°. quintodecimo, feria sexta post ascencionem Domini" uit Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 530, regist 133 en 134.

¹⁴⁸ Rutte 2002 (zie noot 1), pp. 91-97.

De minderbroeders, eveneens als kerkelijke instantie in Harderwijk, breidden hun grondgebied eveneens uit aan het einde van de veertiende eeuw. Hierbij ommuurden zij aan de noordzijde van de kloosterkerk hun kerkhof, waarmee hun perceel ten minste uitstreekte tot aan de Wolleweverstraat.¹⁴⁹ Uit correspondentie met het stadsbestuur in 1422 blijkt daarnaast dat de minderbroeders meer grondgebied richting het zuiden hebben verworven in de loop der tijd. Het stadsbestuur vraagt in 1422 toestemming aan het klooster om de *Sypel* voor een gedeelte door hun hof te verleggen, en verzoekt daarbij of het klooster de beek ook wilt onderhouden.¹⁵⁰ De minderbroeders geven daarop toestemming, en zeggen tevens toe de beek schoon te zullen houden, en te onderhouden. Omdat het stadsbestuur spreekt van een hof, is het waarschijnlijk dat het gebied was omringd met bebouwing, zoals zichtbaar is op het kaartmateriaal van Van Deventer (fig. 24). Het ‘verslepen’ van de *Sypel* door de hof van het klooster is een hachelijke zaak omtrent de ligging van de beek voor het verleggen ervan. In de correspondentie is slechts terug te vinden dat het stadsbestuur bij de minderbroeders om toestemming vraagt om de beek over hun hof te laten voeren. Met de bewoners van de huizen in de Donckersstraat en de kerkmeesters van de nieuwe O.L.V. kerk is geen correspondentie te achterhalen. Daarnaast stond de *Sypel* al sinds de tweede helft van de twaalfde eeuw in verbinding met sloten onder respectievelijk de Vijhestraat en de Schoolsteeg. De beek is hiermee vermoedelijk slechts verlegd over een gedeelte van de hof van het klooster.

Fig. 24. Jacob van Deventer, *Stadsplattegrond*, circa 1560. Op de kaart van Van Deventer is zichtbaar dat de kloostertuinen van de minderbroeders volledig zijn besloten door bebouwing. De *Sypel* is hierbij in 1422 omgelegd, waarbij de beek sedertdien dwars door de hof voerde (blauwe streep). De exacte ligging van de beek voor die tijd is niet bekend.



149 Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1044, regest 117.

150 Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1044, regest 146.

Fig. 25. Schematische weergave van Harderwijk op basis van de stadsplattegrond van Van Deventer uit circa 1560. Op de kaart zijn de locaties van de kloosters in Harderwijk weergegeven, waarbij een duidelijke concentratie van kloosters waarneembaar is in het zuidwesten van de stad.



De vijftiende eeuw: bouw golf van kerkelijke instanties

De Minderbroeders, die al sinds de tweede helft van de dertiende eeuw waren gevestigd in de stad, werden in de eerste helft van de vijftiende eeuw binnen zeer korte tijd vergezeld door enkele andere orden van zowel broeders als zusters. In de stad vestigden de zusters van het Agnietenklooster (A); de zusters van het Catharinaklooster (C), de Graue Zusters (D) en tot slot de Fraters des Gemeenen Levens (E en F) (fig. 25). Dit bracht in de stad een enorme bouwactiviteit teweeg op gebied van kerkelijke gebouwen.

De O.L.V. kerk is minstens in 1415 in aanbouw. Het grindrijke grondverbeteringspakket dat het dichtst bij de *Sypel* is aangetroffen bij de archeologische opgraving in de periode tussen 2006 en 2010 dateert van omstreeks 1400. Hiermee kan worden aangetoond dat het gebied pas sinds de vijftiende eeuw in de stedelijke ontwikkeling wordt meegenomen.¹⁵¹ De akkers in het gebied ten zuiden van de *Sypel* moesten hierbij definitief wijken voor bebouwing.¹⁵² Het Fraterhuis en het klooster van de Graue Zusters wordt hierbij in de eerste helft van de vijftiende eeuw gebouwd, hoewel hiervan archivalische bronnen ontbreken. Pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw worden de kloosters vermeld, als zij ten overstaan van de schepenen van Harderwijk afspraken met het Heilige Geest-Gasthuis vastleggen.¹⁵³ Ook het Catharinaklooster in het oosten van de stad en het Agnietenklooster ten zuiden van de Oosterwijck verschijnen in 1439 plots in de geschreven bronnen, waarmee over de totstandkoming van de kloosters eveneens niets bekend is.¹⁵⁴

De locaties die de kerkelijke instanties binnen Harderwijk krijgen lijken hiermee te zijn ingepast binnen nog beschikbare ruimte in de stad. Voor bijvoorbeeld de bouw van de nieuwe parochiekerk was het voor de kerkmeesters een kostbare aangelegenheid geweest om, gezien de grootte van de kerk, een behoorlijke hoeveelheid percelen te onteigenen alvorens hier een kerk te bouwen. Nabij de locatie van de O.L.V. kerk is inderdaad vastgesteld dat er tot de bouw nog agrarische grond aanwezig was, en dat het stadsbestuur inderdaad een nieuwe kerk bouwde waar ruimte beschikbaar was. Er kan worden aangenomen dat de grote bouwactiviteit in dit gebied, zoals het Fraterhuis en het klooster van de Graue Zusters, maar ook de Latijnse school (G) ten noorden van de stadskerk, hier in relatief korte tijd geschiedde vanwege het gebrek aan ruimte in andere stadsdelen. Het Agnietenklooster bevindt zich dan ook op de kopse kant van de Korenmarkt, en wordt aan zowel de noord- als zuidzijde geflankeerd door bebouwing.

¹⁵¹ Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 530, regist 134 en 135.

¹⁵² RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 (zie noot 20), pp. 186-187.

¹⁵³ Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 798, f. 67v, regist 434.

¹⁵⁴ Saakes 1980 (zie noot 30), pp. 23-24.

Fig. 26. Schematische weergave van Harderwijk op basis van de stadsplattegrond van Van Deventer uit circa 1560. Op de kaart zijn de locaties van de stadspoorten in Harderwijk weergegeven. De Hoge- en Lage Bruggepoort functioneerde hierbij als havenpoorten. Tegenwoordig staat enkel de Lage Bruggepoort nog.



Het Catharinaklooster bevond zich juist weer langs de rand van Harderwijk. Er is echter geen reden om aan te nemen dat deze laatste twee kloosters al veel eerder hun oorsprong vonden, en zich in de eerste eeuwen in het bestaan van Harderwijk buiten de stad hielden.¹⁵⁵ Het klooster van de minderbroeders en ook het gasthuis zijn daarnaast meer dan eens betrokken geweest in de correspondentie met het stadsbestuur. In dit opzicht is het zeer opmerkelijk dat drie andere klooster van een vergelijkbare orde als de minderbroeders pas in de vijftiende eeuw in de geschreven archiefstukken van de stad worden betrokken. Het klooster van de minderbroeders is zo enkele keren vermeld in verband met de grenzen van hun immuniteit.¹⁵⁶ De orde maakte onderdeel uit van de stad, en was daarmee ook betrokken bij de stad. Eenzelfde soort betrokkenheid is voor de overige kloosters in Harderwijk in de correspondentie met het stadsbestuur pas waarneembaar in de eerste helft van de vijftiende eeuw.

De stadsmuur aan de zeezijde: de contouren van Harderwijk

Hoewel beide havenpoorten al in het begin van de vijftiende eeuw worden vermeld, bestaat er tot op heden grote onduidelijkheid over de totstandkoming van de westelijke stadsmuur (fig. 26). In de brief van het Sint Jurriaensgilde worden beide poorten reeds in 1410 vermeld. Of de ruimte tussen de Grote Bruggepoort en de Lage Bruggepoort echter al bestond uit een stenen muur, aarden wal of een houten palissade is niet bekend. De Lage Bruggepoort, of de Vischpoort, als zodanig wordt gedateerd op 1435 (minimap).¹⁵⁷ Deze datering is gebaseerd op enkele rekeningen van het stadsbestuur, die zijn opgesteld tussen 1434 en 1437. In totaal bestelde het stadsbestuur ruim 700.000 bakstenen in deze periode.¹⁵⁸ Het is voor zover niet bekend dat in de stad rond deze jaartallen een grote bouw heeft plaatsgevonden, behalve de Lage Bruggepoort. Het is daarmee aannemelijk dat de stenen waren bestemd voor de bouw van de poort. Grote vraagstukken ontstaan echter omtrent de muur ten noorden van de Lage Bruggepoort.



¹⁵⁵ Feenstra houdt in zijn beschrijving uit 1978 vast dat het Agnietenklooster buiten de stadsomwalling was gesitueerd tot in de vijftiende eeuw omdat veel klooster in de Lage Landen pas veel later werden betrokken binnen de stadsomwalling. Hiervoor ontbreken echter aanwijzingen in zowel schriftelijke bronnen als ook archeologisch materiaal. Feenstra 1978 (zie noot 11), p. 301.

¹⁵⁶ Zie onder andere het Utrechts Archief, Archief van het Kapittel van Sint Marie, inv. nr. 483, Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1044, regist 117, 121 en 146.

¹⁵⁷ Feenstra 1978 (zie noot 11), p. 302 en Van Hell 1998 (zie noot 28), p. 22.

¹⁵⁸ In een akte uit 1434 vraagt het stadsbestuur in eerste instantie 300.000 stenen aan, waarbij een tweede akte in 1437 nog een extra 400.000 stenen worden aangevraagd in partijen van 100.000 stuks, inclusief 400 tonnen kalk. De akte beschrijft dat "Ende vuer elk 1000 steens sal hij hebben 1 aers [Arnhemse] Arnolds gul ofte die weerde dair vuer". Dit houdt in dat voor elke 1000 bakstenen een prijs van één Arnhemse Arnoldusgulden wordt betaald voor de stenen. Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 473, f. 10v, regist 168.

Fig. 27. Jacob van Deventer, *Stadsplattegrond*, circa 1560. Op de plattegrond van Van Deventer is duidelijk zichtbaar dat de stadsmuur tussen de Lage Bruggepoort en het blokhuis van graaf Karel van Egmond dezelfde soort 'doelen' bevat als ook in de stadsmuren aan noord-, oost- en zuidzijde van de stad. Tussen de landsheerlijke residentie in het zuid-westen van de stad en de Lage Bruggepoort zijn deze 'doelen' niet aanwezig.



Als de kaart van Van Deventer wordt bestudeerd, valt op dat de stadsmuur ten noorden van de Lage Bruggepoort de verdedigingstorens bevat die ook zichtbaar zijn in de stadsmuur ten noorden, oosten en zuiden van de stad (fig. 27). Afgaande op het kaartmateriaal is de kans aanwezig dat de stadsmuur ten noorden van de Lage Bruggepoort eveneens onderdeel uitmaakte van de eerste bouwcampagne van de stadsmuur. De archeologische opgraving uit 1978 bij de fundamenten van de stadsmuur leverde echter een ander beeld op (minimap).



Net als in de Vijhestraat en de Bruggestraat zijn bij de opgraving onder de muur akkers aangetroffen, die zijn gedateerd op de twaalfde eeuw.¹⁵⁹ Verschillende grondlagen ter ophoging en hergebruik van de akkers zijn boven de oudste laag aangetroffen, waarbij de laatste ophoging in het rapport van 1978 wordt gedateerd op omstreeks 1400. De akkers zijn hierbij doorsneden met de bouw van de muur.¹⁶⁰ De oudste akkerlagen die zijn aangetroffen zijn evenzo ‘doorsneden’ door de muur, wat de vraag oproept of dit deel van de stadsmuur wellicht toch pas in de eerste helft van de vijftiende eeuw is gebouwd. Vanwege het ontbreken van archivalisch materiaal over de muur, en ook het ontbreken van meer recente en gestuurde archeologische opgraving nabij de Vischpoort, kan slechts hypothetisch worden benaderd welke mogelijkheden er bestaan voor de bouw van de stadsmuur aan de westzijde.

Een mogelijke verklaring voor de stadsmuur ten noorden van de Lage Bruggepoort is dat Harderwijk voor een groter deel was ommuurd dan de situatie die in 1560 door Van Deventer in kaart is gebracht, en ook nog tot op heden aanwezig is. Het is evident dat de akkers onder de stadsmuur richting het westen hebben doorgevoerd, zowel ter plaatse van de opgraving ten noorden van de Vischpoort, maar ook in het gebied nabij de Vijhestraat dichtbij de stadsmuur aldaar.¹⁶¹ De Zuiderzee was ook op een kleine afstand van de stadsmuur af gesitueerd. Archeologische opgravingen ter plaatse van de muur hebben hoe dan ook geen restanten van een zeebodem aangetoond, waarmee uitgesloten kan worden dat er permanent water tot aan de westelijke stadsmuur stond.¹⁶² Dit lijkt tevens te worden bevestigd door de kaart van Van Deventer, waarin tussen de steigerbruggen een maat is uitgezet. Dit betekent dat Van Deventer hier met zijn meetgerij kon lopen.¹⁶³ Slechts bij hoogvloed, sterke wind of een zware storm drong het water zich aan tot aan de stad. In de winter moet deze situatie in enkele gevallen tot

¹⁵⁹ Feenstra 1978 (zie noot 11), pp. 290-293.

¹⁶⁰ Feenstra 1978 (zie noot 11), pp. 291-292.

¹⁶¹ Zie zowel rapportage RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. 2010 en rapportage Feenstra 1978.

¹⁶² Feenstra 1978 (zie noot 11), pp. 290-291

¹⁶³ J. Van Hell, ‘Harderwijk’, in: Van der Krogt (red.) 1992 (zie noot 5).

onheilspellende resultaten hebben geleid. Kruiend ijs is hierbij het *worst case scenario*. De mogelijkheid bestaat, hoewel dit niet kan worden bevestigd, dat de stadsommuring ooit groter is geweest ten westen van de stad, maar dat dit nog voor of tijdens de vijftiende eeuw noodgedwongen moest worden teruggebracht vanwege de ravage die kon worden aangericht bij onbestendig weer. De bestelling van bijna driekwart miljoen bakstenen lijkt in dit opzicht grotendeels te voorzien in die mogelijkheid. De muur ter plaatse van de Vischpoort is massief circa 2.000 mm dik, en vanuit de fundering tot aan de bovenzijde circa 7.000 mm hoog. De gemiddelde afmeting van de bakstenen in deze muur betreffen 280 x 130 x 60 mm. Een strekkende meter muur bevat hiermee 6.410 bakstenen, waarmee ruim 109 strekkende meter muur gemetseld kon worden.¹⁶⁴ Hier ging nog een aanzienlijke hoeveelheid stenen uit voor de Vischpoort, en ook ten behoeve van de fundering waren veel stenen nodig. Dit neemt echter niet weg dat de enorme bestelling bakstenen bestemd kon zijn voor de Vischpoort en de stadsmuur.

Een tweede mogelijkheid omtrent de latere aanleg van de stadsmuur is simpelweg dat dit stadsdeel in een latere eeuw is ommuurd ten opzichte van de overige stadsmuren. De mogelijkheid bestaat dat de stadsmuur vanuit de landsheerlijke residentie in het zuidwesten van Harderwijk tot aan de Lage Bruggepoort voerde, waarbij het deel vanaf de Lage Bruggepoort langs het noorden richting de Grote Poort in een tweede bouwcampagne is aangelegd in de vijftiende eeuw. De Oosterwijk bestond nog in de loop van de veertiende eeuw uit akkers, met richting het westen hiervan grote, drassige vlakten aan veen en kustgebied. Het gebied was voor belegering erg ontoegankelijk, en daarom niet direct noodzakelijk om te ommuren. Het stratenpatroon met de driehoekige kavels in het westen van de stad lijkt in dit opzicht een logisch gevolg van een latere ommuring waarbij de akkers zijn doorsneden (minimap).



Een laatste hypothese wat betreft de stadsmuur ten westen van Harderwijk heeft enige betrekking op de eerste hypothese, te weten de aantasting van de muur door weersinvloeden. Dat de constructie en de gebruikte materialen van de muur niet overeenkomstig zijn met de overige stadsmuren kan simpelweg betekenen dat de gehele muur is 'gereviseerd' in de vijftiende eeuw, waarbij de grote hoeveelheid bakstenen die zijn aangekocht werden bestemd voor de reparatie van de muur aan de zeezijde. De Lage Bruggepoort is hierbij vermoedelijk grotendeels herbouwd, al dan niet om de toegankelijkheid tot zee te vergroten (fig. 28). Hierbij bestaat de mogelijkheid dat de muur ten noorden van de Lage Bruggepoort voor een deel is herplaatst, waarbij delen van de nog bestaande akkers zijn doorsneden. Ook voor deze hypothese ontbreekt echter bewijs.

¹⁶⁴ Gebaseerd op eigen opmetingen en gegevens Feenstra 1978.

Fig. 28. De Lage Bruggepoort of Vischpoort anno 2015. Kijkend naar de bouwsporen in het object is duidelijk zichtbaar dat de bovenbouw van de poort van latere datering is. De kleinere bakstenen zijn hier een indicatie van, maar ook de meer coherente bouwstijl, welke zuiverder is gemetseld, valt op. In het bijzonder vallen de afgeronde lisenen op in de onderbouw van de poort, net onder de de lijst en links en rechts van het object. Vermoedelijk duidt dit op een stilistisch element, omdat deze maar zeer beperkt uitsteken ten opzichte van de constructie. Wellicht stonden de lisenen in verhouding met een andere, oudere bovenbouw. Hierbij is het denkbaar dat de lisenen doorvoerden in de vorm van twee torens als kopstukken in de poort.



Stagnatie van de ruimtelijke ontwikkeling

De ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in de eerste helft van de vijftiende eeuw zorgde ervoor dat de stad binnen haar ommuring bijna volledig was verzadigd (fig. 29). Het gebied ten zuiden van de Onze Lieve Vrouwe kerk bestond uit kloosters, en daarnaast ook uit woonhuizen aan de Donkersstraat.¹⁶⁵ Ook het Agnietenklooster in de Oosterwijk moet in deze periode tot stand zijn gekomen. Het gebied ten oosten van het klooster is hierbij eveneens voor het eerst vermeld in 1437, blijkt uit een bevestiging van de betaalde belastingen aan de schepenen van Harderwijk uit enkele personen in dat gebied.¹⁶⁶ Het is goed mogelijk dat de Oosterwijk hierbij de begrenzing van de stad vormde, al dan niet omringd door een stadsmuur, aarde wallen of een houten palissade. In de zestiende eeuw bouwt hertog Karel van Gelre ten noorden van de Oosterwijk een riant blokhuis, waarin ook twee bastions zijn opgenomen (minimap). Deze zijn op het kaartmateriaal van Van Deventer weergegeven, waarbij duidelijk een gracht tussen het blokhuis en de Oosterwijk zichtbaar is (fig. 30.1). Een zeer recente, archeologische opgraving uit november 2014 bevestigt de locatie van dit blokhuis.¹⁶⁷ De vondst wordt gedateerd op omstreeks 1500, en sluit daarmee aan op de eerste vermelding van het blokhuis in 1519.¹⁶⁸ Dit grote bouwproject, en tevens het eerste bouwproject na de stadsbrand van 1503, vormde het laatste bouwobject in de volledige invulling van de stadsplattegrond van Van Deventer. Het markante gebouw is echter al in 1581 afgebroken.¹⁶⁹



De ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk stagneerde in de tweede helft van de vijftiende eeuw, waarmee de stad binnen haar ommuring echter vol was. Plannen voor stadsuitbreiding zijn er niet, en Harderwijk lijkt te blijven functioneren zoals in de eerste helft van de vijftiende eeuw waarin de handel leidend was. Hoewel de economie in Harderwijk zelf nog sterk was, werd het hertogdom sinds de tweede kwart van de vijftiende eeuw geplaagd door de bestuursvorm van de hertogen van Gelre, de concurrentie van de inmiddels opgekomen steden in Holland, en daarnaast en werd Harderwijk specifiek geteisterd door enkele grote rampen.

165 Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1737, regist 131.

166 “*Johanna Honderp, bijgestaan door Everwijn Arents, heeft, ten overstaan van de Schepenen otte Hermanszoon en Merten Wolfszoon, aan Johannes Arentszoon, ten behoeve vande vicarie in den toren der Vrouwenkerk, overgedragen een tijns van 2 Vlaamse groten gaande uit Jan Kunenszoon Southuis in de Olystrate en eenen tijns van een half Vlaamse groot uit het huis dat staat achter het huis van Peter Lubberts bij de Grootepoort*”, uit Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 798, 1v, regist 96.

167 De vondst wordt op dit moment gedocumenteerd door de uitvoerende archeologen en dhr. Hovenkamp. Hoewel dit nog niet is gepubliceerd, zijn de vondsten wel openbaar gemaakt. < http://www.refdag.nl/nieuws/binnenland/archeologen_stuiten_weer_op_harderwijkse_verrassing_1_873625 > (13 april 2015).

168 “*ind ejn nhije Blokhuijs binnen der stad anleggen laten*”, Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1983.

169 Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 1283, regist 1976.

Fig. 29. Schematisering van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in de vijftiende eeuw. De voornaamste bouw golf is waarneembaar geweest in het zuid-westen van de stad, waarbij de hoge concentratie van kerkelijke gebouwen dit stadsdeel typeert sinds het eind van de vijftiende eeuw.



Fig. 30.1. Het blokhuis van hertog Karel van Egmond is op het kaartmateriaal van Van Deventer duidelijk zichtbaar in het noorden van de stad. De bastions waarop het kasteel was gebouwd strekt hierbij uit tot ruim voor de Oosterwijk. De gracht tussen het blokhuis en de Oosterwijk is eveneens zichtbaar op de kaart



Fig. 30.2. Bij een opgraving in november 2014 zijn de restanten van het blokhuis aangetroffen, op de locatie zoals dit ook is aangegeven op de kaart van Van Deventer. Behalve een deel van de onderbouw van het kasteel is hierbij ook een deel van een bastion aangetroffen. De vondsten worden op dit moment gedocumenteerd.



De zestiende eeuw: de wederopbouw van Harderwijk

Een slechte afspraak tussen de hertog van Gelre en bestuurders van het Duits rijk resulteerde in de belening van Gelre aan de zittende Duitse Koning Sigismund.¹⁷⁰ Hertog Arnold van Egmond, met dertien jaar oud een van de jongste hertogen, voerde in zijn regerende jaren een rampzalig beleid, waarbij de erven van Sigismund eveneens beroep deden op hun recht van bezit van het hertogdom.¹⁷¹ Ook de opkomst van de Hollandse steden als krachtige, economische concurrent zorgde voor spanningen in de economische situatie van het hertogdom. Vanwege de constante bemoeienis met Duitse regeerders, en de steeds vrijgevigere verleningen van tolvrijheid in Gelre werd de financiële positie van de landsheer steeds slechter. Gelre had zeer welvarend kunnen worden, met vier hoofdsteden die intensieve handelscontacten hadden over het land en via de Rijn, met Holland en Duitsland, met de Hanzesteden aan de Oostzee en met Denemarken en Noorwegen, maar vijftig jaar naar de benoeming van hertog Arnold was het complete gebied verarmd, waarin het hertogdom in diepe schulden achterbleef.¹⁷² Toen daar de oorlog met het Utrechtse Oversticht hier bij kwam, waarbij Arnold zich bemoeide met de keuze van een nieuwe bisschop, werden alle financiële middelen van de landsheer uitgeput, waarmee het hertogdom al zo vroeg als 1431 in de rijksban werd gedaan.¹⁷³ Handel met het hertogdom werd verboden, en in 1435 eisten de steden en de ridderschap dat Arnold het beleid aan hen overdroeg.¹⁷⁴ Tot zijn dood in 1473 bleef Arnold het hertogdom in de schulden steken. De grootste fout die hij wellicht maakte voor het hertogdom was om het met schulden belaste hertogdom, waarin zoveel was beleend aan willekeurige partijen en mensen, te verpanden aan Karel de Stoute: opvolger van Philips van Bourgondië.¹⁷⁵

In Harderwijk zijn de gevolgen van de chaos in het hertogdom voor het eerst in 1482 vermeld in de primaire bronnen, waarin de Utrechtse bisschop aan de pastoors aldaar toestaat om aalmoezen voor de Minderbroeders in Harderwijk in te zamelen, omdat zij vanwege het gebrek aan geld genoodzaakt waren om hun klooster te verlaten.¹⁷⁶ Ook verhoogt het stadsbestuur in 1486 de accijnzen op de in- en uitheemse bieren, waar

¹⁷⁰ Van Hell 1998 (zie noot 11), p. 29.

¹⁷¹ Hellinga 2012 (zie noot 76), pp. 117-119.

¹⁷² Hellinga 2012 (zie noot 76), p. 119.

¹⁷³ Hellinga 2012 (zie noot 76), p. 119.

¹⁷⁴ Hellinga 2012 (zie noot 76), p. 119.

¹⁷⁵ Hellinga 2012 (zie noot 76), pp. 119-120.

¹⁷⁶ Saakes 1980 (zie noot 30), p. 31.

enkel de kloosters van gevrijwaard zijn.¹⁷⁷ De economische stagnatie in de stad, alsmede de rem op de tot nu toe snelle ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk lijken in zekere zin te worden bezegeld door de enorme stadsbrand van 1503. Harderwijk bestond in de late vijftiende eeuw nog steeds hoofdzakelijk uit houten huizen die met stro waren gedekt.¹⁷⁸ Door de stedelijke groei stonden veel huizen eveneens dicht op elkaar gepakt. Gezien de verschillende ambachten in de stad, zoals het branden van turf en het roken van vis, was de kans op brand ruimschoots aanwezig. Op 31 juli 1503 brandde de stad dan ook grotendeels uit. Volgens een inwoner van de Harderwijk zijn slechts veertig huizen gespaard gebleven, waarbij de rest deels of volledig uitbrandde.¹⁷⁹ Hoe betrouwbaar deze beschrijving is, is niet duidelijk hoewel uit de stadsrekeningen sinds de periode 1503 kan worden opgemaakt dat alle kloosters, een deel van de grote kerk, het stadhuis en veel huizen in de stad uitgebrand.¹⁸⁰ Behalve deze tragedie vond ook grote sterfte plaats in de stad tussen 1505 en 1512.¹⁸¹ De pest brak voor het eerst uit in 1505, maar was door de grote leegloop van inwoners in de stad relatief snel controleerbaar.¹⁸² In 1512 brak de pest opnieuw uit, waarop het stadsbestuur besloot om in 1515 een pesthuis te bouwen buiten de Lutteke Poort.¹⁸³ In de tweede helft van de zestiende eeuw werd het pesthuis verplaatst naar het klooster van de Fraters, binnen de stadsomwalling (minimap).



Deze tegenslagen bevorderde de wederopbouw van de stad niet, en de op dat moment regerende landsheer hertog Karel van Egmond droeg hier geenszins aan bij. Tot aan zijn dood in 1538 had de hertog weinig affiniteit met de stad.¹⁸⁴ Karel van Egmond gaf Harderwijk wel toestemming om hier zijn munt te slaan, om de wederopbouw zo op gang te brengen, alvorens het grootste deel hiervoor te bestemmen voor oorlog.¹⁸⁵ Met name de stad Kampen schoot Harderwijk financieel te hulp, waarbij Kampen het geld dat was bestemd voor een kruistocht tegen de Turken naar Harderwijk stuurde om hier de wederopbouw te stimuleren.¹⁸⁶ Enkele decennia na de brand vordert

¹⁷⁷ Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 798, f. 83, regist 447.

¹⁷⁸ Boerefijn 2005 (zie noot 137), p. 127.

¹⁷⁹ Saakes 1980 (zie noot 30), pp. 34-35.

¹⁸⁰ Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 193 t/m 210, en voor Minderbroederklooster inv. nr. 798, f. 119v, regist 515.

¹⁸¹ Saakes 1980 (zie noot 30), pp. 35-36.

¹⁸² Saakes 1980 (zie noot 30), p. 35.

¹⁸³ Saakes 1980 (zie noot 30), pp. 36-37.

¹⁸⁴ Van Hell 1998 (zie noot 28), pp. 32-34.

¹⁸⁵ Van Hell 1998 (zie noot 28), pp. 30.

¹⁸⁶ Van Hell 1998 (zie noot 28), p. 30.

Fig. 31. Schematisering van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk tot circa 1560. De bouw van het blokhuys van Karel van Egmond, en de door hem aangelegde uitbreiding van de stadsmuur in het zuidoosten van de stad vormden de laatste grote bouwcampagnes in Harderwijk tot circa 1560. De stad was hiermee binnen de stadsmuring verzadigd.



de wederopbouw echter sneller. In de stadsrekeningen zijn bestellingen terug te zien waarin het stadsbestuur het toepassen van harde daken, bedekt met dakpannen, stimuleert door middel van subsidies om een toekomstige stadsbrand te voorkomen.¹⁸⁷ Dit deed het stadsbestuur overigens al sinds 1424, toen Harderwijk door een kleine brand werd getroffen.¹⁸⁸ Uitbreidingsplannen voor Harderwijk zijn er tot circa 1560 niet meer. De wederopbouw van de eerst zo welvarende handelsstad is belangrijk voor het voortbestaan van Harderwijk. De stad werd door het grote blokhuis in het noorden nog uitgebreid rond 1520, en ook is in deze periode de stadsmuur tussen de Smeepoort en de Luttekepoort versterkt. In 1534 wordt door de schepenen van de stad opgedragen, en openbaar aanbesteed, om een nieuwe muur met verhoogde verdedigingstorens te bouwen tussen deze twee stadspoorten in.¹⁸⁹ De stad levert hiervoor de benodigde stenen en het zand. De ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk is daarmee in circa 1534 gevorderd tot de stadsvorm die Van Deventer in circa 1560 vast heeft gelegd in zijn stadsplattegrond (fig. 31). Inmiddels zal een groot deel van de binnenstad zijn herbouwd, waarbij op de plattegrond van Van Deventer geen kaalgeslagen locaties zijn aangegeven.

Waar de handel in het Hanzeverbond verder in de zestiende eeuw minder wordt weet Harderwijk zich in de eeuwen hierna meer dan eens te heroriënteren om het bestaan van de stad te kunnen waarborgen. In de zeventiende eeuw wordt de Universiteit van Harderwijk opgericht ter plaatse van het Catharinaklooster, waar onder meer de Zweedse botanicus Carolus Linnaeus promoveert.¹⁹⁰ Harderwijk werd, waar behalve de Universiteit ook de Latijnse School en de verschillende kloosters leerscholen vormden, een nieuw centrum voor de intellectuele elite in Gelderland. Sinds 1814, toen Harderwijk de locatie voor het Koloniaal Werfdepot werd, verdween dit echter en vormde de stad zich langzaam tot garnizoensstad.

187 In de grote hoeveelheid stadsrekeningen uit de periode 1503 - circa 1528 blijkt dat vrijwel alles in de stad is herbouwd. In de rekeningen wordt vooral vermeld dat veel baksteen en dakpannen worden gekocht voor huizen. Voor de kloosters, zoals het Minderbroederklooster, is de beschrijving specifiek. Er wordt zo een hoeveelheid pannen bij vermeld, en welke kleur deze moeten hebben. Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 193 t/m 210, en voor Minderbroederklooster Archief Stadsbestuur Harderwijk inv. nr. 798, f. 119v, regist 515.

188 Van Hell 1998 (zie noot 28), p. 30.

189 Archief Stadsbestuur Harderwijk, inv. nr. 597, regist 672 en inv. nr. 216.

190 J.A.H. Bots (red.) e.a., *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse Universiteit in Harderwijk (1648-1811)*, Hilversum 2000, pp. 133-134.

Samenvatting en conclusie

In deze studie zijn door het analyseren en in verband brengen van recentelijk gepubliceerde archeologische vondsten, historisch kaartmateriaal, secundaire literatuur en primaire, archivalische bronnen nieuwe inzichten verkregen over de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk tot circa 1560 ten opzichte van de tot nu toe bestaande studies over dit onderwerp (fig. 32).

Hoewel de ontstaansgeschiedenis van het pre-stedelijke Harderwijk enigszins problematisch blijft op het gebied van omvang en datering, zijn desondanks enkele zaken aan te wijzen die kunnen verklaren hoe Harderwijk is ontstaan. In deze studie is naar voren gekomen dat Harderwijk een oudere oorsprong heeft dan het jaar 1231 – het jaar wanneer de nederzetting stadsrechten krijgt van graaf Otto II van Gelre. De pre-stedelijke nederzetting bestaat hiermee al sinds ten minste de twaalfde eeuw, maar vermoedelijk reeds sinds de negentiende of tiende eeuw, wanneer in onder andere de omliggende dorpen Ermelo, Putten en Garderen door zendelingen uit de bisschopsstad Utrecht kapellen werden gesticht bij kleine gemeenschappen. De in de dertiende eeuw vermeldde kerk van Selhorst is hierbij mogelijk een gevolg van een oudere kapel die als zodanig tot stand gekomen is. Omdat de oudste grondlagen binnen de middeleeuwse stadsomwalling worden gedateerd op de twaalfde eeuw, is een reële mogelijkheid tevens dat Harderwijk uit twee kernen – gehuchten die bij elkaar in de buurt waren gesitueerd, enerzijds in het gebied van Selhorst en anderzijds dicht bij de oevers van de Zuiderzee – tot stand gekomen is, of zich juist heeft ‘opgeschoven’ richting het westen vanuit het gebied van Selhorst. Aan het eind van de twaalfde eeuw werd immers het gebied tussen de latere Vischmarkt in het noorden en de *Sypel* in het zuiden beslagen door agrarische grond. De verbinding van de *Sypel* met de brede sloten tussen de akkers liet daarmee een intensieve vorm van landbouw toe. Wat hierbij opvalt is dat Harderwijk in de twaalfde eeuw behalve slechts een agrarische bestaanswijze ook reeds een bescheiden vorm van handel dreef met het Duitse Rijnland. Grote hoeveelheden archeologische vondsten in de Bruggestraat tonen dit aan. Wanneer de uitkomsten van dit onderzoek worden vergeleken met bijvoorbeeld de studie van Rutte naar stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen – waarin wordt geconcludeerd dat Harderwijk hoogstwaarschijnlijk door de graaf van Gelre is gesticht als nieuwe stad – is in deze studie juist naar voren gekomen dat de verlening van stadsrechten aan de nederzetting vermoedelijk het gevolg was van ondernemende lieden uit de stad, die in samenwerking met de graaf van Gelre hun handelsnetwerk wilde uitbreiden. De omslag van louter een agrarische bestaanswijze tot een meer handels-georiënteerde bestaanswijze moet daarmee in de twaalfde eeuw hebben plaatsgevonden.

Wat tevens in deze studie opvalt in vergelijking met onder meer de studie van Rutte en Zweerink over stadswording in Nederland, is dat steden in het huidige Nederland die een vergelijkbare ontwikkeling hebben doorgemaakt als Harderwijk doorgaans waren gesitueerd aan ten minste een goed toegankelijke handelsroute, veelal een internationale rivier. In het graafschap van Gelre waren dit steden zoals Deventer, Zutphen, Arnhem en Nijmegen. Harderwijk was weliswaar bereikbaar via de Zuiderzee, maar de verbinding met het Veluwe achterland was voor middeleeuwse begrippen enigszins ontoegankelijk – het is doch denkbaar dat de dichte Veluwe bossen en drassige heiden voor niet veel meer dan een paard en wagen toegankelijk waren. Daarnaast was de IJssel als dichtstbijzijnde rivier op zo'n vijftig kilometer van Harderwijk verwijderd. Via de Zuiderzee kon men weliswaar varen naar de IJssel vanuit Harderwijk, hoewel hierbij tolgeld aan het Overstichtse Zwolle betaald moest worden. Toch ontwikkelde Harderwijk zich tot een bloeiende handelsstad in de veertiende en vijftiende eeuw, waarin onder meer de mogelijkheid aanwezig was voor het houden van week- en jaarmarkten. Weinig andere steden die niet zijn gesitueerd aan een op zijn minst goed toegankelijke rivier kennen een vergelijkbare economische bloei. In dit opzicht moet Harderwijk een unieke functie als handelsstad aan de Zuiderzee hebben gehad voor de import en export tussen het Oostzeegebied en het Veluwe achterland.

De ruimtelijke ontwikkeling die de stad hiermee in de dertiende en veertiende eeuw doormaakte is grotendeels het gevolg van de florierende handelspositie van de stad sinds de tweede helft van de dertiende eeuw. De middeleeuwse stadsommuring moet voor het eind van de veertiende eeuw zijn vastgelegd, waarbij ten minste het gebied tussen de Grote Poort en de Lutteke Poort al sedert 1294 een vorm van ommuring moet hebben gehad – al dan niet bestaande uit een stenen muur, een aarden wal of een houten palissade. Enkele markante objecten in de stad, daterend uit de tweede helft van de dertiende eeuw, tonen eveneens aan dat Harderwijk in een economische bloeiperiode verkeerde in deze periode. De bakstenen zaalbouw in het westen van de oudste kern en ook de komst van de minderbroeders meer richting het oosten van de stad duiden op welvarendheid. Aan het eind van de dertiende eeuw en in de veertiende eeuw zal de omvorming van de hoofdzakelijk agrarische bestaanswijze tot een handelsstad in dit gebied hebben plaatsgevonden, waarbij percelen aan respectievelijk de Bruggestraat, Wolleweverstraat en de Luttekepoortstraat alsmede in de Vuldersbrink de eerste omslag naar een stedelijke vorm hebben doorgemaakt. Er ontstond een zekere handelskern in de vorm van lintbebouwing aan deze straten.

In de veertiende eeuw vond tevens een grote golf van bouwactiviteit plaats. De ruimtelijke expansie van de stad ontstond vanuit de lintbebouwing in de handelskern richting zowel het noorden, tot aan de Oosterwijk, maar ook richting het zuiden tot aan

de *Sypel*. Hierbij werd agrarische grond door middel van grindrijke grondverbeteringspakketten geschikt gemaakt voor bebouwing. De opkomst van meer ambachten in de stad, ten behoeve van de export richting het Oostzeegebied, waren hiervan deels de oorzaak. Onder meer de zogenaamde zouthuizen in de Vijhestraat zijn hier een voorbeeld van. Zout werd in dit geval gewonnen door moertering, waarbij turf werd uitgebrand tot as, met als restproduct zout. Ook het Harderwijker Laken was een tamelijk groot exportproduct uit de stad, waarin het gebied aan de Wolleweverstraat en in de Vuldersbrink werden bestemd voor huizen waar lakenwevers zich vestigden. Deze exportproducten werden in de *vitte* op Skanor sinds het begin van de veertiende eeuw verhandeld, waarbij onder meer hout en vis terug naar Harderwijk werden genomen: producten ten behoeve van de export richting het Veluwe achterland.

De totstandkoming van de stedelijke vorm is hierbij gedurende de veertiende eeuw zichtbaar in Harderwijk. De parcelering werd smaller, en nauwe en langgerekte straten werden aangelegd op de voorgaande, agrarische grond. Wanneer de uitkomsten van dit onderzoek worden vergeleken met studies naar de stadswording in Nederland, valt echter een overeenkomst in het bijzonder op. De kerk van Selhorst functioneerde tot aan het eind van de veertiende eeuw nog als parochiekerk van de stad. Met het uitbranden van de kerk in 1399 is bekend dat slechts enkele jaren later al een nieuwe parochiekerk in Harderwijk in aanbouw was. Net als in Elburg, Doetinchem en Doesburg werd ook in Harderwijk de oude parochiekerk ‘verplaatst’ naar het nieuwe stadscentrum. In het geval van Harderwijk werd de nieuwe O.L.V. kerk net ten zuiden van de *Sypel* gebouwd, hoogstwaarschijnlijk omdat hier in de snel uitbreidende stad nog ruimte voor was zonder hiervoor aanzienlijke stukken grond te onteigenen. In de eerste helft van de vijftiende eeuw werden tevens meerdere nieuwe kloosters in de stad gesticht, waaronder het Agnietenklooster, het Catharinaklooster, het Klooster van de Graue Zusteren en ook de Fraters des Gemeenen Levens vestigden zich in de stad. De kerkelijke activiteit vestigde zich hiermee verspreid door de hele stad, waarin een duidelijk cluster zichtbaar is nabij de nieuwe O.L.V. kerk van Harderwijk. De akkers die tot de late veertiende eeuw dienst deden als zodanig zijn hierbij geschikt gemaakt voor bebouwing, waarmee de laatste agrarische activiteit in de eerste helft van de vijftiende eeuw naar buiten de stadsmuren moet zijn verplaatst.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw stagneerde de ruimtelijke expansie van de stad echter. Het gebied binnen de stadsommuring was immers volgebouwd, maar plannen voor uitbreiding buiten de ommuring bleef uit. Hoogstwaarschijnlijk waren de opkomst van de steden in Holland en het slechte bewind van de hertogen van Gelre hiervoor de reden. De stadsbrand in het begin van de zestiende eeuw leek daarmee een definitief einde te hebben gemaakt aan de eens zo progressieve en aanzienlijke groei van

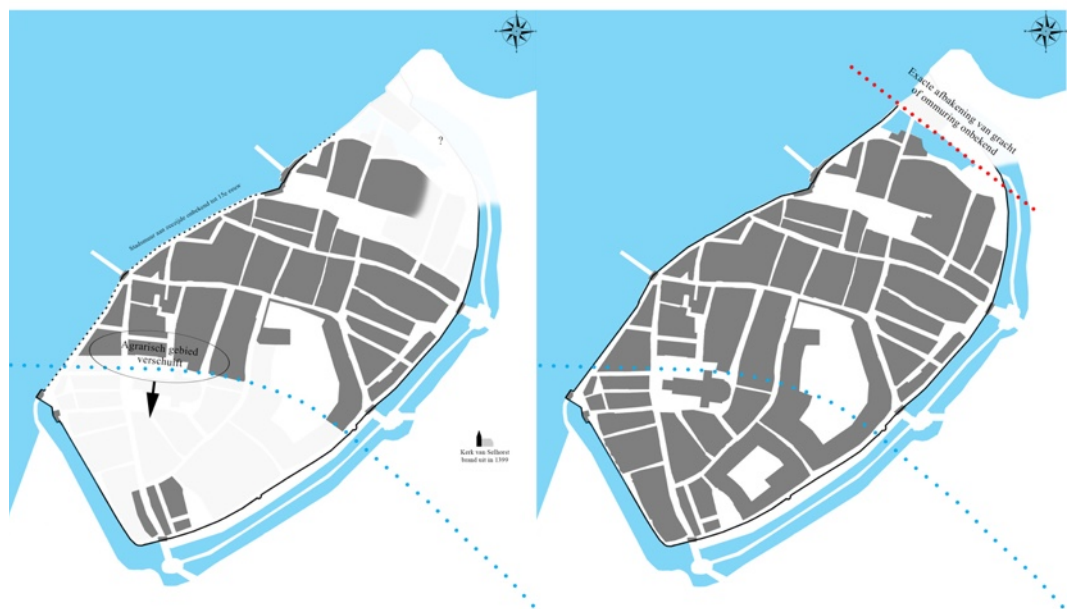
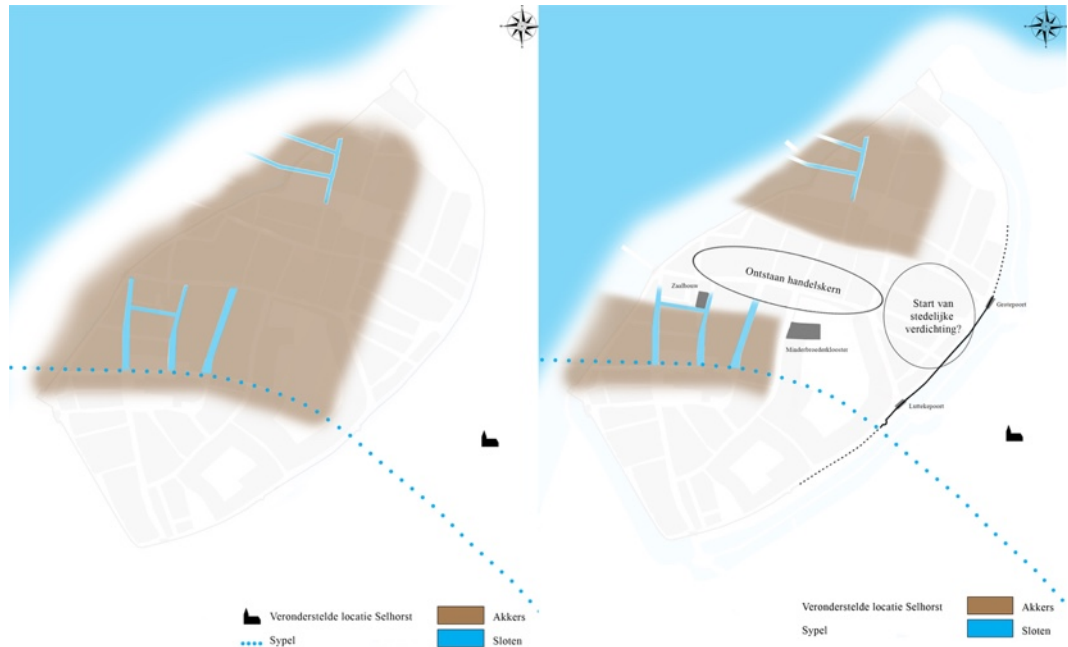
Fig. 32. Opsomming van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk sinds circa de twaalfde eeuw tot circa 1560, met van links naar rechts, en van boven naar beneden:

De pre-stedelijke nederzetting, voorzien van akkers en sloten tot de dertiende eeuw;

De eerste stedelijke groei in de dertiende eeuw, waarbij de akkers vanuit het midden werden omgevormd tot stedelijk gebied. Hier ontstond de handelskern van Harderwijk;

De ruimtelijke groei als gevolg van de economische bloei in Harderwijk. Vrijwel de hele stad ten noorden van de ontstane handelskern werd volgebouwd, waarbij het zuiden in de veertiende eeuw nog werd begrensd door de *Sypel*. Het agrarische gebied schoof hierbij op naar het zuiden;

De ruimtelijke groei in de eerste helft van de vijftiende eeuw, waarin hoofdzakelijk kerkelijke instellingen werden gebouwd ten zuiden van de *Sypel*. De laatste grote bouwcampagnes waren het blokhuis van Karel van Egmond en de uitbreiding van de stadsmuur tussen de Smede Poort en de Lutteke Poort.



Harderwijk. De stad kreeg nauwelijks financiële steun van hertog Karel van Egmond, die oorlog bleef voeren met Friesland en de Bourgondiërs. Kampen schoot Harderwijk financieel te hulp door het geld wat de stad wilde bestemmen voor een kruistocht naar Turkije te schenken aan Harderwijk, waarmee de eerste grote schade in de stad kon worden hersteld. Karel van Egmond bouwde hierbij overigens in het begin van de zestiende eeuw een enorm blokhuis in het noorden van de stad. Deze kostbare aangelegenheid ging gepaard met meer versterkingen van de veste, waarbij ook de stadsmuur tussen de Smeepoort en de Luttekepoort nog in de eerste helft van de zestiende eeuw worden versterkt. De constante oorlogsdreiging van onder meer de Bourgondiërs was hiervoor waarschijnlijk de reden. Een verdere, ruimtelijke groei blijft zoals gezegd uit. De stad functioneerde in circa 1560 weer deels zoals voor de stadsbrand, hoewel de financiële uitputtingsslag in het hertogdom de handel in de Hanze bemoeilijkte. De stad ondervond in de eeuwen die hierop volgende eeuwen weinig verandering door in de ruimtelijke structuur. De stad heroriënteerde zich na de zestiende eeuw echter. In de stad werd de Gelderse Universiteit gevestigd, waar onder meer de Zweedse botanicus Carolus Linnaeus promoveerde. De intellectuele elite kon daarnaast worden gevonden in de vijf kloostergebouwen die dan nog in de stad aanwezig waren, waarvan na de reformatie de oorspronkelijke functie was opgeheven.

Met dit onderzoek is gepoogd om een aanzet te geven voor meer onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk. Sinds enkele jaren wordt steeds meer gestuurd archeologisch veldonderzoek uitgevoerd, waarbij meer vondsten met betrekking tot de historische binnenstad zijn gedaan. De toekomstige bouw van het project 'Waterfront Harderwijk', waarbij ruim 1.400 woningen dichtbij het water worden gebouwd ten noord-westen van de binnenstad, bracht zo onlangs de restanten van het blokhuis van hertog Karel van Egmond aan het licht. De kans is hierbij aanwezig dat buiten de middeleeuwse stadsommuring meer restanten van het middeleeuwse Harderwijk worden aangetroffen. Immers, het gebied tussen de veronderstelde locatie van de kerk van Selhorst en de Lutteke Poort kan wellicht uitsluitel bieden over de totstandkoming van Harderwijk vanuit twee kernen. Hierbij moet tevens worden gezegd dat het Hertogelijk Archief van Arnhem tot op heden slechts zeer summier is onderzocht met betrekking tot archivalisch materiaal over Harderwijk.¹⁹¹ Voor, maar ook na de stadsbrand van 1503 is veel archivalisch materiaal naar Arnhem verplaatst, waarin waarschijnlijk correspondentie tussen de landsheer en het stadsbestuur, de kerkmeesters en wellicht ook gilden van Harderwijk voorhanden zijn. Dit kan betrekking hebben op de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk.

191 Opmerking dhr. Henk Hovenkamp, voormalig streekarchivaris van Harderwijk. Het Hertogelijk Archief in Arnhem is wat betreft Harderwijk nauwelijks onderzocht. Er is structureel en gedegen archivalisch onderzoek nodig, om de documenten te transcriberen en te digitaliseren.

Een aanbeveling van andere aard, maar met betrekking op Harderwijk, betreft meer onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van Zuiderzeesteden *an sich*. In de introductie van deze studie is naar voren gekomen dat veel steden een gemeenschappelijke typologie kennen, en dat Harderwijk hiervan in zekere mate afwijkt. In Harderwijk is duidelijk geworden dat ‘slechts’ de verbinding met de Zuiderzee genoeg mogelijkheden bood om de stad te laten floreren op het gebied van internationale handel. Steden als Stavoren – tevens de eerste Nederlandse stad met stadsrechten – maar ook Zuiderzeesteden in het huidige Noord-Holland functioneerde net als Harderwijk hoofdzakelijk als tussenpost in de handel naar meer landinwaarts gesitueerde handelscentra. Het kan heel interessant zijn om te onderzoeken of de ruimtelijke ontwikkeling van Zuiderzeesteden als ‘categorie’ in de stadswording in Nederland kan worden getypeerd: ze kennen immers dezelfde bestaanswijze. In de studies van zowel Rutte als Zweerink worden bepaalde categorieën steden vaker opgeroepen, waarmee het zeker aannemelijk is dat Zuiderzeesteden als zodanig binnen een dergelijke categorie passen. Wellicht kan ook deze studie mede een aanzet geven tot onderzoek omtrent dit onderwerp.

Bibliografie

Anoniem, *Kadastrale atlas van Gelderland 1832*, Arnhem 1985.

Anoniem, *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, Alphen aan de Rijn 1978.

A.G. Schulte, *Kerken in Gelderland*, Zutphen 2000

Alberts, W., *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, Zutphen 1978.

Alberts, W., *De Nederlandse Hanzesteden*, Haarlem 1980.

Augusteijn, J., *Gelderland. De Steden van de Veluwe, Arnhem, Elburg, Harderwijk, Hatten, Wageningen, alsmede Nijkerk en Staverden*, 1997.

Beukers, E. (red.) e.a., *De bosatlas van de geschiedenis van Nederland*, Groningen 2011.

Berends, G., *De Oude Kerk van Ermelo*, Zeist 1976.

Boerefijn, W., *The Founding and Building of New Towns in the 13th and 14th Century. A Research in Architectural History*, Leiden (ongepubliceerd promotieonderzoek).

Borger, G.J., 'De oudste topografie van Hoorn: de wording van een stad', *West-Friesland Oud en Nieuw* 45 (1978), pp. 7-19.

Borger, G.J. e.a., 'Twaalf eeuwen ruimtelijke transformatie in het westen van Nederland in zes kaartbeelden', in: *OverHolland* 10/11, Delft 2011, pp. 5 - 126.

Bot, P., *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas 2009.

Bots, J.A.H., *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse Universiteit in Harderwijk, 1648-1811*, Hilversum 2000.

Brand, H. en E. Knol, *Koggen, kooplieden en kantoren. De Hanze, een praktisch netwerk*, Hilversum 2009.

- Cordfunke, E.H.P. (red.) e.a., *De Hollandse stad in de deriende eeuw*, Zutphen 1988.
- Dodt van Flensburg, J.J., *Archief voor Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, Utrecht 1839.
- Duinkerken, J., *Schepenen aan de Zuiderzee. De Magistraat van Harderwijk 1700- 1750*, Zutphen 1990.
- Engel, H. en F. Claessens (red.), *OverHolland 2*, Delft 2005.
- Engel, H. (red.) e.a., *OverHolland 10/11*, Delft 2011.
- Es, W. van (red.) e.a., *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, Amersfoort / 's-Gravenhage 1982.
- Feenstra, E.J., 'Archeologische waarnemingen in Oud-Harderwijk', *Westerheem* 29 (1978), pp. 282-303.
- Feenstra, E.J., 'Het ontstaan van Harderwijk', *Westerheem* 33 (1984), pp. 150 - 166.
- Feenstra, E.J., *Handel, scheepvaart en visserij door Harderwijkers voor 1600*, ongepubliceerd.
- Feenstra, E.J., *Beknopte ontstaansgeschiedenis van Harderwijk*, ongepubliceerd.
- Folkers, J. (red.), *Geschiedenis van Harderwijk*, Amsterdam 1998.
- Gauthiez, B., 'The History of Urban Morphology', *Urban Morphology* 8 (2004), pp. 71-89.
- Hoekstra, G., *Langs de oude Gelderse kerken. Achterhoek de Liemers*, Groningen 1991.
- Hell, J. van, 'Harderwijk tot 1650. Ontstaan, bloei en neergang van een stad aan de Zuiderzee', in: *Geschiedenis van Harderwijk*, Amsterdam 1998.
- Hell, J. van, 'Harderwijk', in: Van der Krogt (red.) e.a. 1992.
- Herder, E. den, *De drooglegging der Zuiderzee. Een ramp voor Nederland*, Harderwijk 1925.

- Hodges, R., *Dark Age Economics. The origins of towns and trade, A.D. 600-1000*, New York 1982.
- Hunen, M. van, *Historisch metselwerk. Instanhouwing, herstel en conservering*, Zwolle 2012.
- Hurx, M., *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden (1350-1530)*, Nijmegen 2012.
- Jong Saakes, J. de, e.a., *Kroniek van Harderwijk. 1231-1931*, Harderwijk 1980.
- Keverling-Buisman, F. (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland, 1339-1989*, Nijmegen 1990.
- Kolks, Z., *Langs de oude Gelderse kerken. De Veluwe*, Baarn 1978.
- Koning, D.A., *Harderwijk in oude ansichten*, Zaltbommel 1966.
- Koster, E.A., *Stadsmorfologie. Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek*, Groningen 2001.
- Krogt, P.C.J. van der (red.) e.a., *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Alphen aan de Rijn 1992.
- Kruijmer, G.H., *Uit de geschiedenis van hervormd Putten*, Zoetermeer 2006.
- Kuys, J., *De landsheerlijkheid van Gelre en Zuythen tot 1423*, Haarlem 1982.
- Kuys, J., *Drostambt en schoutambt. De Gelderse ambtsorganisatie in het kwartier van Zuythen (ca. 1200-1543)*, Hilversum 1994.
- Kuys, J., 'De financiële instellingen van het Hertogdom Gelre. Een inventariserend overzicht', in: *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland*, Nijmegen 1990, pp. 27-52.
- Mars, K.H.M. (red.), *Harderwijk in oude prenten*, Harderwijk 1974.
- Ploeg, K. van der, *Langs de oude Gelderse kerken. Rivierengebied*, Baarn 1977.

Rutte, R., 'Het Kwartier van Zutphen. Kleine middeleeuwse stedengeschiedenis van het oosten van Nederland', *Kunstlicht. Tijdschrift voor beeldende kunst en bouwkunst van oudheid tot heden* 16 (1995), pp. 15-21.

Rutte, R., 'Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland. Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 95 (1996), pp. 189-202.

Rutte, R., 'Nieuwe steden in de Stichten. Over de stedenbouw van Vollenhove, Hardenberg en Bunschoten', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 12 (1998), pp. 14-24.

Rutte, R., 'Falen of slagen. Motieven bij laatmiddeleeuwse stadsstichting', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 18 (2000), pp. 1-11.

Rutte, R., "'Gegroeide" of "gestichte" steden. Een zinloze discussie?', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20 (2002), pp. 71-73.

Rutte, R., 'Stichten of groeien? Een zinloze discussie. Pleidooi voor vergelijkend onderzoek naar stadswording', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 16 (2002), pp. 153-164.

Rutte, R., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de lage landen (12de - 13de eeuw)*, Zutphen 2002.

Rutte, R. en G. Hoekveld, 'Stadswording en machtspolitiek. Vergelijkend onderzoek met een modelmatige benadering', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 21 (2003), pp. 72-92.

Rutte, R. e.a., 'Stadsaanleg in de late Middeleeuwen. Over bouwpercelen, straten en standaardmaten in Elburg, en enige andere steden', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 102 (2003), pp. 122-137.

Rutte, R. en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005.

Rutte, R., 'Landschap vol steden. Over het ontstaan van de Nederlandse steden en hun plattegronden van de elfde tot de vijftiende eeuw', *OverHolland* 2 (2005), pp. 73-90.

Rutte, R. en J.E. Abrahamse, *Atlas van de verstedelijking van Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014.

- Saakes, J.J. (red.) e.a., *Kroniek van Harderwijk, 1231-1931*, Harderwijk 1980.
- Sarfati, H. (red.), *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam 1990.
- Schabbink, M., *Stadskernonderzoek in Harderwijk. Bruggestraat 8-10 en Vijhestraat 30-32*, Amsterdam 2010. (Onderzoek RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.).
- Stenvert, R., 'Enkhuizen: Morphologie einer schrumpfenden vormodernen Stadt', in: M. Goer (red.) e.a., *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung, Marburg 2010 (Jahrbuch für Hausforschung 61)*, pp. 215-240.
- Stenvert, R., 'Zeeland', in: *Monumenten in Nederland 9* (2003).
- Stinner, J. en K. Tekath (red.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*, Utrecht 2003.
- Verhulst, A.E., 'Het ontstaan van de steden in noordwest-Europa. Een poging tot verklarende synthese', *Mededeling van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 49 (1987), pp. 59-83.
- Verhulst, A.E., *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge 1999.
- Visser, P.S., 'Rond de restauratie van de Oude Kerk te Ermelo', *Nederlandse Historiën* 4 (1970), pp. 15-19.
- Vries, K. de, 'De middeleeuwse stadsrechten', in: *Geschiedenis van Overijssel*, Deventer 1970, pp. 89-93.
- Wabeke, J., *De Zuiderzeestraatweg. Het verhaal*, Arnhem 2011 (publicatie Gelders Genootschap)
- Weststrate, J., *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560*, Hilversum 2008.
- Winter, J. van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, Groningen 1962.
- Wittop Koning, D.A., *De Gelderse Munt te Harderwijk, 1584-1806*, Bussum 1992.

Wubs-Mrozewicz, J. en S. Jenks (red.), *The Hanse in medieval and early modern Europe*, Leiden 2013.

Zee, G. van der, *1000 jaar Harderwijk. Kerk en Bethel*, Harderwijk 1962.

Zijp, R.P. (red.) e.a., *Barre tijden. Crisis en sociale politiek rondom de Zuiderzee, 1650-1850*, Zutphen 1989.

Zweerink, K., 'De ruimtelijke volwassenwording van de Hollandse stad (1200-1540). Een vergelijkende analyse van het ontstaan van de contouren van de Randstand aan de hand van stadsplattegronden', *OverHolland* 10/11, Delft 2011, pp. 149-172.

Lijst van afbeeldingen

Omslagfoto: Harderwijkse Vischpoort, samengesteld op basis van gravure uit *Harderwijk in oude prenten* en foto auteur. Herkomst: auteur.

Fig. 1. Jacob van Deventer, *De kaarten van de Nederlandsche Provinciën*, 1558. Bewerkt door auteur.

Fig. 2. Plattegronden van respectievelijk Edam, Elburg, Enkhuizen, Genemuiden, Harderwijk en Harlingen, gebaseerd op de stadsplattegrond vervaardigd door Jacob van Deventer. Herkomst: P.C.J. van der Krogt (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

Fig. 3. Plattegronden van respectievelijk Hindeloopen, Hoorn, Kampen, Medemblik, Monnickendam en Muiden, gebaseerd op de stadsplattegrond vervaardigd door Jacob van Deventer. Herkomst: P.C.J. van der Krogt (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

Fig. 4. Schematisering van de bebouwing van Harderwijk op basis van de kadastrale kaart anno 2014. Herkomst: auteur.

Fig. 5.1. Luchtfoto Harderwijk, 2014. Herkomst: Google Maps. Bewerkt door auteur.

Fig. 5.2. Schematisering van de bebouwing van Harderwijk op basis van de kadastrale kaart anno 2014. Herkomst: auteur.

Fig. 6. Nicolaes van Geelkercken, *Stadsplattegrond*, 1637. Bewerkt door auteur.

Fig. 7. Jacob van Deventer, *Stadsplattegrond*, circa 1560. Herkomst: R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de lage landen (12de en 13de eeuw)*, Zutphen 2002, p. 92.

Fig. 8. Schematische weergave van Harderwijk op basis van de stadsplattegrond van Van Deventer, ca. 1560. Herkomst: auteur.

Fig. 9. Plattegrond van Harderwijk, gebaseerd op de stadsplattegrond vervaardigd door Jacob van Deventer. Herkomst: P.C.J. van der Krogt (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

Fig. 10. Schematisering ruimtelijke ontwikkeling van Maastricht. Herkomst: F. Theuws, 'Drie modellen voor de ontwikkeling van het Middeleeuwse Maastricht', in: *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, pp. 87-89 en pp. 111-113.

Fig. 11. Stadsmorfologie Harderwijk van circa 1560 tot 2014, gebaseerd op fig. 4, 6 en 9, en tevens de kadastrale minuutkaart uit 1832. Herkomst: samengesteld door auteur, kadastrale minuutkaart afkomstig uit Archief Stadsbestuur Harderwijk.

Fig. 12. Schematisering van de hypothese van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk tot circa 1560. Herkomst: auteur.

Fig. 13. Schematisering van het geografische landschap in de omgeving van Harderwijk. Herkomst: Feenstra, E.J., 'Het ontstaan van Harderwijk', *Westerheem* 33 (1984), p. 151.

Fig. 14. Schematisering van de pre-stedelijke nederzetting bij Harderwijk omstreeks de twaalfde eeuw. Herkomst: auteur.

Fig. 15. Schematisering van de hypothese dat Harderwijk mogelijk is ontstaan vanuit twee agrarische nederzettingen.. Herkomst: auteur.

Fig. 16. Privilegebrief aan Harderwijk door Graaf Otto II van Gelre. Herkomst: J.J. Saakes (red.) e.a., *Kroniek van Harderwijk, 1231-1931*, Harderwijk 1980, pp. 7-8.

Fig. 17. Foto restanten zaalbouw. Herkomst: M. Schabbink, *Stadskernonderzoek in Harderwijk. Bruggestraat 8-10 en Vijhestraat 30-32*, Amsterdam 2010. (Onderzoek RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.), p. 58.

Fig. 18. "Het Blokhuis", gesitueerd in het zuid-westen van Harderwijk anno 2015. Herkomst: auteur.

Fig. 19. Detailopname Heilige Geest-Gasthuis. Plattegrond van Harderwijk, gebaseerd op de stadsplattegrond vervaardigd door Jacob van Deventer. Herkomst: P.C.J. van der Krogt (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

Fig. 20.1. Detailopname Minderbroederklooster. Plattegrond van Harderwijk, gebaseerd op de stadsplattegrond vervaardigd door Jacob van Deventer. Herkomst: P.C.J. van der Krogt (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

Fig. 20.2. Foto restanten Minderbroederklooster. Herkomst: http://www.raap.nl/pages/RAAPnieuws_archeologische_begeleiding_harderwijk.html

Fig. 21. Schematisering van de vroegste ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in de dertiende eeuw. Herkomst: auteur.

Fig. 22.1. Detailopname bij Lutteke Poort. Plattegrond van Harderwijk, gebaseerd op de stadsplattegrond vervaardigd door Jacob van Deventer. Herkomst: P.C.J. van der Krogt (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

Fig. 22.2. Foto 'doelen' ten oosten van het Catharinaklooster. Herkomst: Google Maps.

Fig. 23. Schematisering van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in de veertiende eeuw. Herkomst: auteur.

Fig. 24. Detailopname Minderbroederklooster. Plattegrond van Harderwijk, gebaseerd op de stadsplattegrond vervaardigd door Jacob van Deventer. Herkomst: P.C.J. van der Krogt (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

Fig. 25. Schematische weergave van de situering van de kloosters in Harderwijk tot circa 1560. Herkomst: auteur.

Fig. 26. Schematische weergave van de situering van de stadspoorten in Harderwijk tot circa 1560. Herkomst: auteur.

Fig. 27. Plattegrond van Harderwijk, gebaseerd op de stadsplattegrond vervaardigd door Jacob van Deventer. Herkomst: P.C.J. van der Krogt (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

Fig. 28. Foto van de Vischpoort anno 2015. Herkomst: auteur.

Fig. 29. Schematisering van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk in de vijftiende eeuw. Herkomst: auteur.

Fig. 30.1. Detailopname Blokhuis Karel van Egmond. Plattegrond van Harderwijk, gebaseerd op de stadsplattegrond vervaardigd door Jacob van Deventer. Herkomst: P.C.J. van der Krogt (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer 1992.

Fig. 30.2. Foto opgraving Blokhuis van Karel van Egmond, november 2014. Herkomst: http://www.refdag.nl/nieuws/binnenland/archeologen_stuiten_weer_op_harderwijkse_verrassing_1_873625

Fig. 31. Schematisering van de ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk tot circa 1560. Herkomst: auteur.

Fig. 32. Opsomming ruimtelijke ontwikkeling van Harderwijk tot circa 1560. Herkomst: auteur.

Bijlage I

Stadsplattegronden Jacob van Deventer:

1. Medemblik
2. Enkhuizen
3. Hoorn
4. Edam
5. Monnickendam
6. Muiden
7. Harderwijk
8. Elburg
9. Kampen
10. Genemuiden
11. Stavoren
12. Hindeloopen
13. Harlingen

